

<https://doi.org/10.15407/rksu.36.085>

УДК 929:80ПоповП.+930.253]:378.4(475.1)

Віктор Короткий, кандидат історичних наук,
професор кафедри давньої та нової історії України
історичного факультету, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0003-0448-1967

E-mail: korotkyi@knu.ua

Василь Ульяновський, доктор історичних наук, професор,
професор кафедри давньої та нової історії України
історичного факультету, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0003-0536-8835

E-mail: ulianovsky@knu.ua

НА ЖИТТЄВОМУ І СВІТОГЛЯДНОМУ РОЗДОРІЖЖІ: ВАРШАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ЖИТТІ ПАВЛА ПОПОВА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОСОБОВОГО ФОНДУ)

Мета роботи. На основі матеріалів особового фонду П.М. Попова, переважно його щоденників, дослідити один з періодів життя знакового для радянської доби науковця і педагога, що охоплював час його навчання у Варшавському університеті; побачити й усвідомити цей процес не лише через призму поглядів нашого героя, але й у більш широкому контексті історії Варшавського університету та суспільних рухів Російської імперії. Такий підхід дозволив уточнити частину інформації, яка оприлюднена в щоденникових записах, але виявилася недостатівною. **Методологія дослідження.** Для відтворення варшавського періоду життя П.М. Попова використовувалися теоретичні засади і методологія сучасної біографістики. Застосовувалися також історико-порівняльний і дедуктивний методи дослідження. **Наукова новизна.** Уперше проаналізовано весь комплекс матеріалів особового фонду

Цитування: Короткий В., Ульяновський В. На життєвому і світоглядному роздоріжжі: Варшавський університет у житті Павла Попова (за матеріалами особового фонду). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 1 (36). С. 85—120. <https://doi.org/10.15407/rksu.36.085>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

П.М. Попова, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (фонд 285, 7795 од. зб.), про навчання фондоутворювача у Варшавському університеті. Частково реконструйовано перебіг життя студента у Варшаві та поза її межами. Особлива увага акцентується на світоглядних пошуках героя, які найбільш характерно проявляються під час остаточного вибору факультету навчання. Обрання історико-філологічного, а не юридичного факультету визначило подальший життєвий шлях Попова-науковця. **Висновки.** Нині відсутня повноцінна наукова біографія П.М. Попова, хоча перші кроки у цьому напрямі, завдяки опублікованим матеріалам до його життєпису, зроблені. Період навчання Попова на історико-філологічному факультеті Варшавського університету надовго визначив життєві пріоритети та основні напрями наукових інтересів ученого-гуманітарія. Університет Св. Володимира розширить спектр та здійснить певне коригування його наукових зацікавлень, але не змінить їх докорінно.

Ключові слова: П.М. Попов, біографістика, Варшавський університет, історія вищої школи, історія України.

Актуальність теми дослідження. Біографістика — явище надзвичайно складне і багатогранне. Вона має багатовікові традиції і є однією з найстаріших галузей історичної науки, що формувала методику історіописання. Біографістика давно перетворилася на окрему галузь знань і використовується вченими як теоретичне і методологічне підґрунтя наукових людинознавчих студій. Людиноцентризм набув статусу методологічного інструментарію, який заповнив частину теоретичних лакун гуманітарних наук. Залучення біографістики до розв'язання наукових проблем відкрило її нові можливості, водночас обумовивши й появу нових проблем. У першій чверті XXI ст. біографічні дослідження як дієвий спосіб осмислення особистісного чинника в історії науки набули нового наповнення. Результатом стала низка нових теоретичних досліджень у царині біографістики, присвячених вивченню знакових постатей науковців різних епох.

Публікація присвячена П.М. Попову, а саме — варшавському періоду його життя. Павло Миколайович Попов (1890—1971) належить до грона непересічних і знакових для наукового життя України (від початку XX ст. до кінця 1960-х років) особистостей. Він без перебільшення може вважатися показовою постаттю науковця перших п'ятдесяти років радянської влади — літературознавець, мистецтвознавець, книгознавець, музеєзнавець, фольклорист, колекціонер, член-кореспондент АН УРСР (від 1939 р.), професор кафедри історії української літератури Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка, завідувач відділу рукописів ВБУ та співробітник низки інститутів ВУАН, науковий співробітник Інституту українського фольклору (1938—1971). Навіть не повний перелік його посад, звань, наукових уподобань та захоплень засвідчує значимість та унікальність цієї непересічної особистості — своєрідного антикварія XX ст., який не лише збирав книги та документальні пам'ятки минулих часів, але й широко використовував їх для підготовки своїх праць. Попов належить до не-

численної когорти науковців-гуманітаріїв, сформованих на ґрунті суспільних цінностей кінця XIX — початку XX ст., які адаптувалися до непростих умов радянської дійсності. Йому вдалося не лише уникнути репресій, а й зберегти власні архів та бібліотеку. Він уособлює тяглість різних складових української історіографічної традиції, коли історіописання та антикварна діяльність злилися в органічне ціле.

Різноманітні, численні й ретельно підібрані матеріали особового фонду П.М. Попова (фонд 285), який зберігається в НБУВ разом з його унікальною бібліотекою, уможливають реалізацію більшості завдань, які постають перед сучасними дослідниками життя та діяльності вченого. Але, навіть з огляду на це, ще й досі відсутнє узагальнююче монографічне дослідження про П.М. Попова. Його появі можуть сприяти дослідження окремих періодів життя цієї непересічної особистості, тим більше, що сам науковець підготував і постійно оновлював матеріали до власної біографії.

Аналіз досліджень і публікацій. Публікацій, присвячених науково-педагогічній, популяризаторській і громадській діяльності П.М. Попова, налічується чимало. Ще більше інформації про нього міститься в історіях інституцій, де він працював. Ними є установи Академії наук УРСР та колишнього Музейного містечка на території Києво-Печерської Лаври, Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка й інші. Ця інформація доповнюється статтями в довідникових та енциклопедичних виданнях, а також публікаціями до ювілейних дат ученого-енциклопедиста. Останні підготовлені переважно учнями та колегами і засвідчують їхнє бачення постаті Попова. Детальніше див.: Герасименко Л., Короткий В., Тіщенко І. Публікації та згадки про П.М. Попова на сторінках друкованих видань [9, с. 55—120]. Проте весь цей багатовекторний спектр публікацій містить лише незначні вкраплення біографічного матеріалу з його особового фонду, що унеможливує як повноцінне висвітлення окремих етапів становлення науковця, так і підготовку монографічного дослідження про нього.

Дослідженню тернистого шляху становлення Попова-науковця присвячені нечисленні роботи. Першою стала невелика колективна розвідка О.І. Білецького, Г.С. Сухобрус і Ф.Я. Шолома в серії «Вчені Української РСР» (Київ, 1991) [4]. Згодом до вивчення питань становлення Попова-вченого долучились І.Д. Лисоченко [37, с. 156—168; 38, с. 440—452], Л.А. Дубровіна [13], О.П. Степченко [52], Л.Г. Рева [48], В.А. Короткий [33] та інші. На особливу увагу заслуговує колективне видання «Антикварій XX століття: матеріали до життєпису Павла Попова» (Київ, 2024) [9]. Воно складається з кількох розділів, зокрема бібліографії праць ученого та публікацій про нього, стислого опису його особового фонду, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), та фотолітопису життя, зібраного самим фондоутворювачем. Але в жодній з публікацій варшавський період життя П.М. Попова спеціально не досліджувався.

Мета роботи. На основі матеріалів особового архіву П.М. Попова, переважно його щоденників, дослідити один з періодів життя і становлення знакового для радянської доби науковця і педагога, що охоплював його навчання у Варшавському університеті.

Виклад основного матеріалу. 16 липня 1910 р. випускник Курської духовної семінарії (далі — КДС) Павло Попов попрямував з рідного села Черепівка до сусідніх Тернів. Звідти він відправив документи до Варшавського університету з проханням про зарахування його студентом історико-філологічного факультету [25, арк. 2].

Такий крок — іти «по светской части» — дався йому непросто. Він сам зізнається у цьому. У щоденнику читаємо: «Чего мне стоило это решение? Сколько я мучился, стараясь заглянуть в будущее, стараясь узнать, что лучше: академия или университет, — сытость или голодовка, наука или богословщина? Сколько ходил из угла в угол, сколько провел бессонных часов, напрягая мысль? Университет мне грозит тяжелой перспективой недоедания, так рискованного при моем слабом здоровье. Тут же в темноте, пред моим мысленным взором стоит толстая отвратительная старуха-академия, ханжа, лицемерка, из тех, что мягко стелют, да жестко спят» [25, арк. 2—3].

Після важких багатомісячних роздумів остаточний крок на користь Університету був зроблений. Документи для зарахування до Варшавського університету були відправлені. Заспокоюючи себе і виправдовуючи власний вибір, колишній семінарист зафіксує, не без долі смутку, один з найпереконливіших власних аргументів на користь світської освіти. «Я ведь знаю жизнь духовных училищ, — напише він у день народження, — знаю, как там калечат, развращают простые детские души» [25, арк. 4].

Довго чекати відповіді не довелося. 19 серпня 1910 р. П. Попову був направлений відкритий лист з Варшавського університету за підписом ректора Є. Карського. А вже через декілька днів — 24 серпня він отримав його з інформацією про зарахування своєкоштным студентом Варшавського університету. У листі також інформувалося, що навчання розпочинається 1 вересня, а кошти за перший семестр навчання в розмірі 50 рублів потрібно перевести до 20 вересня [23, арк. 1—1 зв.].

У записі П. Попова, датованому 22 серпня того ж року, читаємо: «Сейчас получил уведомление от Ректора Варшавского университета проф. Е.Ф. Карского о том, что я принят на историко-филологический факультет. Это немного меня облегчило. Хотя я и знал наверное, что меня примут (в аттестате у меня все пятерки), но все же не был спокоен до тех пор, пока меня не известили об этом» [25, арк. 19]. Турботи і переживання з приводу вступу до Варшавського університету залишилися в минулому.

Згодом П. Попов так прокоментує власний шлях до Варшави: «Окончив в 1910 году Курскую семинарию первым учеником из 99 выпускников трех отделений и получив назначение в любую из тогдашних академий (Пе-

тербургскую, Московскую, Киевскую или Казанскую) “на казенный счет”, то-єсть на 4-летнее бесплатное обучение и содержание, я решительно отказался от этой “чести” и подал заявление в университет, против желания деда, который был возмущен этим моим непочтительным поступком, “дерзостью”, “изменой церкви”. Многосемейный наш отец (7 тогда детей) не имел возможности содержать меня в университете, хотя и сочувствовал моему решению» [24, арк. 46].

Слід зазначити, що студент Варшавського університету мав певні проблеми з платою за навчання та фінансуванням власного утримання. Проте вони, як свідчать його щоденникові записи, не набули критичного характеру і не перешкоджали здобуттю освіти. Першокурсник жив у кімнаті на двох, відвідував театри та музичні концерти, що засвідчувало наявність певного рівня його матеріального забезпечення.

Варшава впродовж тривалого часу не мала власного Університету. Університетською Меккою для поляків був Ягеллонський університет у Кракові й частково Львівський університет. Варшавський університет був відкритий 1815 р., але після польського повстання початку 1830-х років його закрили. Лише 1862 р., за часів ліберальних реформ Олександра II, було відновлено вищу школу у Варшаві під титулом Головної школи [55; 36; 7]. Проіснувала Головна школа недовго, оскільки не сприяла русифікаторській політиці у Привіслинському краї, яка суттєво загострилася після Січневого повстання 1863—1864 рр. У рамках колонізаторської політики на її базі 8 (20) червня 1869 р. був створений російськомовний імператорський Варшавський університет з такими факультетами: історико-філологічним, фізико-математичним, юридичним та медичним. Він проіснував у Варшаві до 1915 р. [14; 20; 40; 60]. Згодом, через воєнні дії, спричинені Першою світовою війною, Варшавський університет евакуювали до Москви, а звідти до Ростова-на-Дону [3; 58]. Головним ідеологічним завданням Варшавського університету, на думку С.В. Рождественського, було «единение Царства Польского с Россией» [49, с. 587—590]. Радянські науковці в 1935 р. визначали його так: «Задача Варшавского императорского университета была определенная: обеспечение проведения колонизаторской политики русского самодержавия путем всемерного содействия русификации края т. наз. “Царства польского”» [12, с. 36]. Результатом такої політики, зауважували ростовські вчені, стало те, що «по составу студенчества и профессуры Варшавский университет был русским, а не польским» [12, с. 37].

Для здійснення своєї «місії» Варшавський університет отримав спеціальний статут, за яким, зокрема: позбавлявся автономії й цілковито підпорядковувався Міністерству народної освіти; його програма уподібнювалася навчальному циклу інших російських університетів, і зовсім не враховувалася національна специфіка (полоністику запроваджено не було), натомість додатково мали викладатися російська мова й історія; мовою

викладання визнавалася лише російська; Міністерство народної освіти на власний розсуд заповнювало вакантні посади переважно російськими викладачами [19, с. 198].

Спеціальний статус Варшавського університету обумовлювався особливостями національної політики Російської імперії як щодо власних окраїн, так і національних груп, які там мешкали [18; 40]. Тому впродовж 1870—1900 рр. серед усіх професорів, доцентів, лекторів та іншого педагогічного персоналу Варшавського університету лише 21 % становили поляки, 63 % — росіяни, 11 % — німці та євреї, 5 % — чехи, італійці, французи та ін. [2, с. 57].

Польський історик Іренеуш Ігнатович писав, що Варшавський університет не викликав симпатій у поляків, які усвідомлювали, що він виник на місці ліквідованої 1869 р. Варшавської Головної школи і вбачали у ньому інструмент русифікації Привіслинського краю [59]. Через це впродовж десятків років Варшавський університет сприймався поляками як чужорідний організм, як частина ворожої державної машини [61]. Одними з причин несприйняття польським суспільством російськомовного Варшавського університету стали діаметрально протилежні концепції національного будівництва, а також різне бачення поляками і росіянами концепції національної освіти.

Зацікавлення історією Варшавського університету продовжує зростати не лише в Польщі, але й поза її межами. Про це свідчать численні публікації, щоправда їхні автори часто мають діаметрально протилежні позиції в поглядах на окремі проблеми університетської історії — зокрема питання русифікації [62]. Русифікаторська політика імперської влади щодо студентів Варшавського університету була надзвичайно витонченою. Адже він був створений у першу чергу не для російськомовної молоді, а з метою підготовки польської молоді до імперської державної служби у Привіслинському краї [19; 20].

Випускник КДС П. Попов вступив до Варшавського університету тому, що інші університети Російської імперії під тиском синоду і міністра народної освіти Кассо тоді не приймали колишніх семінаристів. Натомість Варшавський університет брав їх на навчання, хоча російське законодавство, що регулювало цей процес, було доволі мінливим. Приміром, станом на 1875/76 навчальний рік у ньому нараховувалося 40 випускників духовних семінарій [10, с. 195]. Це відповідало засадам тогочасної політики русифікації Польщі. Проте вже 20 березня 1879 р. був виданий закон, який забороняв випускникам православних духовних семінарій вступати до університетів та інших вищих навчальних закладів (за винятком історико-філологічних інститутів і Ярославського Демидовського ліцею) без складання іспитів у гімназіях, підвідомчих Міністерству народної освіти [2, с. 58].

Названий вище законодавчий акт призвів до різкого скорочення у Варшавському університеті кількості російськомовних студентів. Ситуація, з урядової точки зору, ставала загрозливою. Тому в 1886 р. знову було тим-

часово дозволено приймати на фізико-математичний та історико-філологічний факультети Варшавського університету випускників православних духовних семінарій, які закінчили повний курс семінарської освіти за першим розрядом [2, с. 59]. Аналіз кількісних характеристик студентів Варшавського університету, які закінчили духовні семінарії, проведений Єжи Брауном, засвідчує, що впродовж 1893—1904 рр. їхня кількість змінювалася з 2,7 % до 4,6 % від загального числа студентів [57, с. 33].

Під час революції 1905—1907 рр. частина студентів Варшавського університету стала її активними учасниками. Боротьба зі студентським рухом призвела до закриття Університету на три роки. І лише в 1908/09 навчальному році було відновлено навчальний процес на перших курсах усіх факультетів. У цей період документи до Варшавського університету подавала переважно російськомовна молодь з різних регіонів імперії. Цьому сприяли нові правила прийому на навчання, які надавали їй преференції перед поляками та представниками інших національностей, зокрема євреями.

Через відсутність достатньої кількості абітурієнтів Міністерство народної освіти в 1908 р. знову дозволило випускникам православних духовних семінарій навчатись у Варшавському університеті [21, с. 30]. Семінаристи, незалежно від часу закінчення навчального закладу, зараховувалися на всі факультети Варшавського університету без додаткових іспитів у гімназіях. Наслідки таких дій влади не забарилися. Уже в 1909 р. серед студентів університету $\frac{2}{3}$ були випускниками православних духовних семінарій. Через декілька років, уже на початку 1913 р., семінаристи становили майже половину від загальної кількості студентів Варшавського університету [34].

Отже, 1910 р. випускник КДС П.М. Попов розпочав навчання на історико-філологічному факультеті Варшавського університету. На початок академічного року в Університеті навчалися понад дві тисячі студентів, з якими працювали більш як 130 викладачів. Кількість слухачів становила: на історико-філологічному факультеті 439 осіб, на фізико-математичному — 236, на юридичному — 797, на медичному — 530 [14, с. 19].

Станом на 1 січня 1910 р. у складі Варшавського університету знаходилися: бібліотека, 21 кабінет (у т. ч. нумізматичний), 7 лабораторій, астрономічна обсерваторія і музей старожитностей. З науковою та навчальною метою Університет використовував музей образотворчих («изящных») мистецтв, ботанічний сад та 10 клінік, які не були йому підпорядковані. При Університеті діяли два навчальні заклади: повивальний інститут і фельдшерська школа, а також три наукові товариства: російське медичне, дослідників природи та історії, філології і права [7, с. 637].

Структура історико-філологічного факультету Варшавського університету визначалася статутом 1869 р. [54]. Він, за невеликими відмінностями, наслідував основні положення загальноросійського університетського статуту 1863 р. Основний документ Університету Варшави передбачав

функціонування історико-філологічного факультету у складі 9 кафедр, а саме: «1. Философии: а) логика, б) психология, в) история философии; 2. Греческой словесности: а) греческий язык и толкование авторов, б) история греческой литературы, в) греческие древности; 3. Римской словесности: а) латинский язык и толкование авторов, б) история римской литературы, в) римские древности; 4. Сравнительной грамматики славянских и других языков; 5. Русского и церковнославянского языков и истории русской литературы; 6. Истории всеобщей литературы; 7. Славянской филологии: а) славянские языки: польский, чешский, сербский и др., б) славянские древности; 8. Всеобщей истории и 9. Русской истории» [54, с. 126—127].

Означена структура історико-філологічного факультету була майже незмінною впродовж 46-річної історії Варшавського університету. Спроби відкрити нові кафедри, а саме — польської мови, історії польської літератури, історії Польщі, історії Церкви, археології, теорії та історії мистецтва, географії та етнографії, не були успішними. Проте деякі дисципліни, які відповідали профілю запланованих кафедр, поступово, але все ж почали з'являтися у розкладі занять [2, с. 84]. Дослідники історії вищої школи наголошують, що історико-філологічний факультет мав найвищу плінність педагогічних кадрів у Варшавському університеті. Статистика свідчить, що лише за 30 років (до 1900 р.) на дев'ятих кафедрах цього факультету змінилося 77 викладачів. А це, своєю чергою, засвідчило, що на факультеті, який за кількістю студентів був серед найменших, у різний час працювала найбільша кількість викладачів [59, с. 426—427].

На початку ХХ ст. історико-філологічний факультет Варшавського університету, навіть з огляду на панівну атмосферу розрізненості й відособленості викладачів і студентів, конфлікти в академічному середовищі та домінування політичних уподобань над науковими, виступав потужним науковим осередком. У ньому були сконцентровані авторитетні фахівці з різних теоретичних дисциплін славістичного циклу, що багато в чому визначало рівень підготовки майбутніх філологів-славістів [42; 41; 56; 2].

Варшава приємно вразила і зачарувала П. Попова. Перебуваючи під впливом захоплення містом, він на два тижні забув про свій щоденник. Саме переважно за його допомогою ми відтворимо найважливіші фрагменти життя і навчання нашого героя у Варшаві. Щоденникові записи допоможуть «оживити» розрізнену мозаїку «офіційної» версії біографії вченого. 12 вересня 1910 р. ним зроблений запис: «Сейчас я сижу в чистенькой, светлой, веселой комнатке на Маршалковской ул. дом 108 кв. 15. За столом, среди кучи разложенных бумаг. В открытое окно врывается отдаленный шум большого города: свистки с близкого Варшавско-Венского вокзала, треск пролеток, шум трамваев и тревожные их звонки» [25, арк. 22].

Зізнання студента: «Я чувствую себя отлично», — найповніше характеризує його внутрішній стан, такий чутливий до змін настрою. Не часто

П. Попов знаходився в повній гармонії із собою. «Любуюсь здешними парками и цветниками, — писав він. — С каким вкусом они разбиты, с каким старанием они поддерживаются! В двух здешних парках — Саксонском и Королевском, особенно в последнем, неосторожный посетитель может даже заблудиться. До того они велики. Вообще, в Варшаве масса растительности. На улицах — аллеи на площадях — цветники и сады!». Він зачарований великою кількістю зелені й вулицями виняткової чистоти. «Воздух здесь, — читаємо в щоденнику, — удивительно свеж» [25, арк. 22, 24, 25]. Це спонукає П. Попова пішки, із задоволенням і без напруження, долати чималу відстань до Університету.

Спостерігаючи за новим для себе життям варшав'ян, студент зауважував: «Народ в Варшаве щеголеватый. Варшавяне любят наряжаться, и нужно отдать им справедливость, одеваются со вкусом. Особенно это нужно сказать о варшавских женщинах. Они очень изящные». Жіноча краса не залишала Попова байдужим, і він був її поціновувачем упродовж усього життя. Колишній семінарист вважав варшавську людність красивою і порівнював її з російською. Висновки були не на користь останньої. «Польский народ, — на думку П. Попова, — красивее русского. Сужу, правда, по нашей Курской губернии и по Варшаве» [25, арк. 25]. Далі сторінка щоденника заклеєна папером, що демонструє небажання автора зберегти первісний текст записів для нащадків. Попов часто застосовуватиме цей метод, який засвідчує постійну роботу над текстом щоденників.

Під враженням від побаченого 14 вересня 1910 р. у старій Варшаві студент напише: «Могу смело сказать, что кто не видел этого «старого міста», не видел Варшавы. Старинные, крытые черепицей, средневековой архитектуры дома, кривые, узкие, как щели, переулки, стариннейшие, пережившие много столетий костелы и католические монастыри — все это до того своеобразно, до того интересно, что я никогда не променял бы эту часть города на всю остальную Варшаву». І далі пояснить чому: «Остальной город — обыкновенный современный европейский город. Огромные дома действительно поражают своей величиной и роскошью, парки — красотой, улицы — чистотой, но все это можно увидеть и в другом большом современном городе, хотя бы в том же Петербурге. Но старого королевского замка, колонны — памятника Сигизмунду III, старинных палаццо, принадлежавших польским магнатам, — и прочих остатков былой роскоши и величия нигде, кроме Варшавы, не найдешь» [25, арк. 26, 27].

Ставлення до польського питання сформувалося в П. Попова, очевидно, не відразу. Записи в щоденнику свідчать про певну зміну його поглядів, сліди коригування яких відразу помітні. Ще 14 вересня 1910 р., захоплюючись старою Варшавою, він напише: «Среди этих памятников старины я на несколько минут перенесся во времена шумной, задорной, развеселой Речи Посполитой. Жаль все-таки поляков. Потеряли государственную

самостоятельность и теперь теряют постепенно национальный облик. Государства Польского, когда-то игравшего важную роль в Европе, как не бывало. Но народа польского царизму не стереть. Не расплавляется он среди других: русских, немцев, евреев. К этому, как видно, царизм клонит, но этого не будет» [25, арк. 27]. Фрагмент цього запису, з очевидним виявом симпатії до польського народу, зазнавав втручання шляхом видалення частини тексту та його подальшого редагування. Цей факт засвідчує певне коригування авторської позиції у ставленні до поляків та польського питання. Пізніше втручання в текст щоденника могло змінити її докорінно.

Згодом варшавський студент залишив власні враження про ставлення мешканців міста до студентів на початку ХХ ст. У березні 1911 р. він напише: «В Варшаве студентов не то что презирают, а как-то игнорируют. Впрочем, если студент подает хоть малейший к этому повод, то его презирают». Далі він пояснює власну позицію: «Но мы студенты знаем, что у себя на родине мы — желанные люди, и сознание этого заставляет нас стоически относиться к своему положению в Варшаве. Затем мы — русские в Варшаве “господа положения”, с которыми так или иначе нужно считаться. Наконец, не все нас не выносят. Есть поляки, которые очень хорошо относятся к студентам» [26, арк. 36]. Отже, у варшавський період життя Павло Попов принаймні на рівні щоденника проголошував себе «руським». Цей факт частково пояснює численні в подальшому коригування поглядів науковця на національне питання.

Щоденники П. Попова містять мало інформації про варшавське університетське життя загалом і навчальний процес, зокрема. Офіційні документи Університету свідчать, що найвідомішими лекторами історико-філологічного факультету цього періоду були: відомий учений-славіст, майбутній академік АН СРСР Є.Ф. Карський — дослідник українського, російського та білоруського фольклору; В.А. Францев — знаний фахівець зі славістичних дисциплін; І.І. Замотін — історик російської літератури та інші [43]. За інформацією сучасників, лекції Є. Карського засвідчували енциклопедичність його світогляду, надзвичайну широту фактографічної бази, фундаментальність теоретичних узагальнень і строгість наукового методу. Цими рисами характеризуються і його праці, які вирізнялись об'єктивністю, неупередженістю, критичним аналізом нових наукових доктрин. Учений застосовував найбільш ефективні методи досліджень, опираючись на достовірні факти живих мов і писемних пам'яток, залучаючи для вирішення проблемних питань лінгвістики досягнення історії, археології, етнографії, палеографії та інших галузей гуманітарних знань [5]. Майбутній академік Академії наук СРСР у своїх роботах досліджував також питання українського мовознавства, що, очевидно, вплинуло й на подальше зацікавлення П. Попова проблемами української діалектології. У загальній лінгвістичній концепції Є. Карського питання україністики посідали важливе місце поруч з питаннями південно- і західнослов'янської, російської

та білоруської мов. Його цікавили малодосліджені пам'ятки, що проливали світло на історію української мови, окремі явища фонетики, граматики і лексики українських говірок у їхній взаємодії з говірками сусідніх народів — білорусів і росіян. Крім того, учений вивчав українську мову з метою з'ясування історичної взаємодії східнослов'янських мов, а також взаємодії існуючих на той час українських, білоруських і російських діалектів, особливо у зв'язку з проблемою географічного поширення останніх. Українознавчим зацікавленням Є.Ф. Карського М.Г. Булахов присвятив окремий розділ монографії про життя, наукову і громадську діяльність ученого [6, с. 145—169]. Білоруський дослідник визнає: «К сожалению, деятельность Е.Ф. Карского в области украинского языкознания изучена еще недостаточно» [6, с. 168—169]. Разом з тим варто визнати, що початок мовознавчих зацікавлень П. Попова слід шукати у варшавському періоді його життя і не остання роль у цьому, очевидно, належить Є. Карському.

Розмірене студентське життя П. Попова у Варшаві одного дня різко змінилося. 7 листопада 1910 р. помер Лев Толстой. Звістка про це миттєво облетіла Російську імперію [11]. А вже 12 листопада того ж року студент Варшавського університету залишив допис у щоденнику про так звану «толстовскую историю», яка, за свідченнями П. Попова, призвела до його звільнення з Університету. Наступний допис у щоденнику П. Попова датується 15 листопада, і зроблений він уже в Україні, в рідній Черепівці. Ніякої інформації про причини приїзду додому він не містить. Там читаємо: «Уже внезапно я дома. “Отдыхаю” от двухмесячного пребывания в Варшаве». Цитований вище текст зазнав пізнішого авторського втручання. Слова «внезапно» і «пребывания» замінили написану раніше, але, на жаль, невідому нам частину тексту.

Вітчизняна біографістика оприлюднює різні причини, які змусили П. Попова залишити Варшавський університет восени 1910 р. Найпоширеніша за радянських часів версія зводилася до його участі у студентському русі. Так, в ювілейній статті до 80-річчя з дня народження вченого читаємо: «Однак студентські заворушення, які проходили після смерті Л.М. Толстого, призводять до того, що П.М. Попова, як одного з учасників студентського руху, висилають з Варшави» [32, с. 91].

Нині, на жаль, нам недоступна інформація Варшавського жандармського управління та Ради Варшавського університету, яка може пролити більше світла на участь П. Попова в так званій «толстовській справі». Недослідженими залишилися й архівні матеріали Міністерства народної освіти та канцелярії попечителя Варшавського учбового округу, які можуть допомогти уточнити як причину вислання студента-філолога з Варшави, так і мотивацію дозволу на відновлення навчання у Варшавському університеті.

Смерть Л. Толстого в листопаді 1910 р. не була несподіваною. Проте представники різних політичних сил, державних інституцій і церкви

відреагували на неї по-різному [39; 44]. Рух політичного протесту, яким у Російській імперії відгукнулися на смерть Л. Толстого, відбувався всупереч діям влади і церкви. Він став поштовхом до подальшого загострення політичної ситуації у країні. У перших лавах протестувальників традиційно виступило студентство.

За сумлінно редагованими пізніше щоденниками П. Попова його участь у так званій варшавській «толстовській історії» обернулася для нього начебто висилкою за місцем проживання батьків. Восени 1910 р., перебуваючи в рідній Черепівці, студент П. Попов мріяв про кохання, змальовував для себе «образ девушки, в который я <...> не замедлил влюбиться». Під час читання, зізнавався він, «незаметно, как бы тайком от себя, оторвешься и придаешься мечтаниям. О чем? О всем и не о чем. О громкой профессорской деятельности, о хорошей, умной, красивой жене, о своих бывших симпатиях» [25, арк. 40—41]. Утім, записи Павла цього періоду чомусь не мають жодного натяку на варшавські події. Ніякої стурбованості долею учасників протестів також не виявлено.

Під кінець року П. Попов традиційно для себе багато розмірковував про сенс життя, кохання, науку, літературу та мистецтво. Ці роздуми переважно «розхристані», а тому майже не піддаються систематизації. Для прикладу оприлюднимо декілька з них: «Науки и искусства средства, целью которых служит жизнь. Они — средства украсить жизнь, наполнить ее, расширить ее в ширину, глубину и высоту». «Как ни хороша мечта, но жизнь еще лучше. Как ни красива любовь у поэтов, но она еще красивее, когда переживаешь ее в действительности, когда непосредственно на себе самом почувствуешь ее жгучесть, ее радости и муки». А далі резюме: «И так, побольше жизни, поближе к жизни» [26, арк. 5—7].

Під час вимушених вакацій кінця 1910 р. П. Попов знаходився переважно в рідному селі Черепівці, бував у Миколаєвці, де закохався в чарівну вчительку «Е.И.К». Іноді студент навідувався до Путивля, а там «это звание <...> не утеряло еще своего бывшего очарования». Оповідь про зустрічі під час перебування в Путивлі побіжно подає інформацію про тогочасні наукові вподобання П. Попова. З переданої розмови з «дядею Колей» дізнаємося, що студент цікавився російським народним побутом та усною народною творчістю. Ці розмови, як пише він, «укрепили мою решимость заняться этнографией. Я подумываю и о том, не заняться ли мне историей древней русской и украинской литературы, вместо новой» [26, арк. 7, 11, 13, 14]. Слова «и украинской» дописані значно пізніше. Сам Павло Миколайович згодом зізнався, що інтерес до української літератури виник у нього вже протягом навчання в Університеті Св. Володимира в Києві.

На початку 1911 р., під час перебування в Черепівці, П. Попова не полишали роздуми про власну долю і сенс життя. Його переживання і не завжди світлі роздуми знайшли місце на сторінках щоденника. 1 січня 1911 р. він

напише: «Мне хочется разобраться получше, где причина такой бедности моей жизни. В том ли, что судьба скупится по отношению ко мне, что она, будучи щедрой к другим, наполняя жизнь других светлыми минутами, радостью, успехами, тщательно обходит меня? Вряд ли так! На судьбу мне нечего жаловаться. Да и вообще, глупо делают те, кто, не разбираясь, все сваливает на “судьбу”» [26, арк. 23]. Сумні роздуми завершаються тезою про те, що доля — «результат наших поступков, желаний, привычек, нашей душевной организации». Доволі розлогі роздуми студент Варшавського університету підсумовує двома девізами, які обрав для себе як керівництво до дії в новому році «на все последующее время» — «побольше дела и поменьше мечтаний» і «настоящее — центр и цель жизни». Він захоплено проголошував своє нове життєве кредо: «Да здравствует настоящее! Пусть не портит его ни будущее, ни прошедшее!» [26, арк. 24, 26].

Під час вимушеного «відпочинку» П. Попов багато читав. У цей період він відкрив для себе творчість А.П. Чехова. «Чехов, — констатував він, — произвел на меня самое приятное впечатление». Його роздуми цього періоду сповнені «чехівським духом» і «чехівською мораллю». Його також не оминув стан закоханості, але юнак швидко усвідомив, що кохання минуло: «Чувства, которые я питал к К., оказались мелким и ничтожным. Его хватило только на месяц и то благодаря тому, что я с тех пор ни разу не видел К.» [26, арк. 27, 32].

Лише 8 лютого 1911 р. у щоденнику знаходимо запис, який стосується Варшави, але він, на жаль, редагувався, тому частина тексту взагалі знищена. Там читаємо: «До сих пор еще не мог уехать в Варшаву. Все откладывал изо дня в день, ожидая позволения чем...» [26, арк. 32]. Далі текст обривається, а в оригінальні записи Поповим зроблені вклейки пізнішого часу, очевидно, з метою по-своєму інтерпретувати «толстовську історію». Запис, датований 4 березня 1911 р., теж переписаний П. Поповим у літньому віці, про що свідчать почерк і вставлений у щоденник аркуш паперу. З нього дізнаємося, що він одержав дозвіл на продовження навчання у Варшавському університеті та право складати іспити для переведення на другий курс. Далі повідомлялося: «Подготовка к экзаменам уже началась в Университете. Надо спешить уезжать, чтобы нагнать пропущенные долгие месяцы» [26, арк. 35].

Підсумуємо доступні нам матеріали про так звану «варшавську толстовську історію», яка, за щоденниками П. Попова, мала значний вплив на подальший перебіг його життя. На жаль, ми не маємо іншої інформації, окрім значно редагованого з роками щоденника П. Попова, про його причетність до цієї історії — антиурядових виступів студентів Варшавського університету. Він стверджував, що був висланий з Варшави за участь у протестах, проте в його архіві ми не знаходимо жодного підтвердження цьому. Знаючи про скрупульозність, з якою вчений збирав біографічні матеріали,

і враховуючи стан збереженості його особового архіву, важко повірити у втрату ним такого важливого документа.

Опублікована інформація про виступи студентів Варшавського університету у зв'язку зі смертю Л.М. Толстого та покарання учасників також мізерна. Перша частина нарисів з історії Ростовського університету, присвячена варшавському періоду його функціонування, повідомляє про цю подію так: «Студенческие волнения имели место и в 1910 г., в связи со смертью Л.Н. Толстого». Зі спогадів сучасників відомо, що найактивніша фаза студентських виступів у Варшаві припадала на лютий 1911 р. Учасники протестів, окрім академічних, висували також політичні вимоги. Усі студенти, що брали участь у лютневих виступах, були виключені з Варшавського університету. Після півторамісячного ув'язнення їх зобов'язали протягом 24 годин виїхати з Варшави, заборонивши проживати в губерніях Привіслянського краю та позбавивши права вступати до інших вищих навчальних закладів Російської імперії [3, с. 43]. На той час студента П. Попова у Варшаві вже не було, отже подібних репресій він не зазнав, тому згодом відновився у Варшавському університеті.

Отже, учасником активної фази студентських протестів у Варшаві П. Попов не був, оскільки перебував в Україні в родинному колі. «Толстовська історія» використовувалася вченим для підготовки власної «офіційної» біографії з метою максимального наближення себе до революційного студентського середовища Варшавського університету і формування образу якщо не революціонера, то принаймні опозиційно налаштованого до царського режиму студента. Зміни, внесені до щоденника Попова, зроблені в декілька етапів і підтверджують необхідність коригувати власну біографію, очевидно, з метою виживання в тяжких умовах тоталітарного режиму.

До Варшави П. Попов повернувся не пізніше 7 березня 1911 р. і був «безконечно рад этому» [26, арк. 36]. Відразу після приїзду його закрутив вир студентського життя. 10 березня на засіданні художньо-літературного гуртка у Варшаві відбувся вечір, присвячений пам'яті «українського поета Тараса Шевченко». П. Попов був присутнім на цьому вечері, але навіть прізвища доповідача не зафіксував. Запис, залишений ним у щоденнику, лише інформує: «Какой-то красивый студент в черных очках, с преувеличенным украинским акцентом прочел биографию этого писателя. Читал довольно скучно и неумело, так что я пожалел, почему не я вместо него на кафедре. Наверное, лучше прочел бы» [26, арк. 38]. Щоденниковий запис не свідчить про якесь особливе ставлення варшавського студента до поетичного символу України, але з його біографією він, припускаємо, був обізнаний.

18 квітня 1911 р. Попов закінчив реферат на тему «Главные моменты в развитии критики Белинского», написання якого потребувало значного напруження сил і часу. Студент Варшавського університету був захоплений постаттю російського критика, мабуть, не без впливу професора

І.І. Замотіна, який також досліджував його творчість. Попов зізнавався: «Белинский меня заинтересовал. Это такая же могучая, многогранная, не вмещающаяся в одной какой-нибудь плоскости фигура, как и Толстой. Глубоко поучительны и интересны его противоречия, его критика. Видно, что истина не давалась ему даром, что он должен был долго и мучительно искать ее, прежде чем она хоть несколько выяснилась для него в тогдашнем предрассветном тумане» [26, арк. 44].

Зі слів П. Попова, професор І.І. Замотін високо оцінив цей реферат. Щоправда, в іншому місці щоденника він подає дещо відмінну інформацію. 21 травня студент запитав професора «насчет сочинения. Думал, что он обратит на него внимание, оценит его по достоинству и разочаровался. “Небольшая, но тщательно выполненная работа”, вот что сказал мне Замотин. Вернее, он ничего не сказал. Рецензия, данная им, не касается существа дела, не затрагивает содержания работы. Она указывает лишь на форму, на количество листов да на тщательность внешней обработки» [26, арк. 45, 53]. П. Попов був розчарований такою поведінкою свого наставника. Він, вочевидь, очікував на більшу увагу до своєї роботи і її вищу оцінку професором.

Іван Іванович Замотін (1873—1942) — дослідник історії російської літератури, став першим науковим керівником П. Попова у Варшавському університеті. Після закінчення Петербурзького історико-філологічного інституту він працював приват-доцентом у Петербурзькому та Варшавському університетах. Від 1908 р. став професором останнього. Був автором праць з історії російської літератури XIX — початку XX ст. [17]. Його найвагоміші роботи присвячені російському романтизму 1820—1830-х років у взаємозв'язку із західноєвропейською літературою та реалістичному методу в російській літературі 1840—1860-х років [16; 15]. Професор написав також низку досліджень з питань методики викладання літератури. У роки радянської влади він став академіком Білоруської АН (1928 р.) і членом-кореспондентом АН СРСР (1929 р.). Репресований у 1939 р. Помер у Горьківській в'язниці 1942 р. [8, с. 52—53].

На початку 1920-х років у власноруч підготовленому огляді наукової діяльності «Общий обзор моих занятий. 1910—1920 (К 10-летию моих занятий филологией). 20, 26 января 1920 гг.» Попов дещо розширить інформацію про свою співпрацю з професором Замотіним. Він повідомить: «В Варшавском же университете, под руководством проф. Ив. Ив. Замотина, я начал заниматься Пушкином» [45, арк. 1 зв.]. У 1912/13 н. р. студент Попов підготував курсову роботу «А.С. Пушкин в его письмах». Поштовхом до її написання стало академічне видання листів Пушкіна у 3-х томах. Студентом-філологом Варшавського університету було також підготовлено дослідження «Пушкин как критик». Остання робота розрослась і стала основою декількох етюдів. Назви їх вказує Попов — «Пушкин в его отношении к

предшествующей ему литературе», «Историко-литературные взгляды Пушкина», «Древне-русские мотивы в творчестве Пушкина», «Пушкин в XVIII в.», «Пушкин и Украина» [45, арк. 1 зв.].

У варшавський період П. Попов під керівництвом проф. О.В. Михайлова вивчав також давньоруську літературу, але його результати в цій царині були незначними. Згодом він сам це визнав, наголосивши, що його увагу в цей час «поглощала новая литература, в частности XIX век, с усиленным вниманием к изучению критики» [45, арк. 1 зв.].

Навесні 1911 р. П. Попов готувався до перехідних іспитів. Станом на 21 травня він успішно склав 10 із 13 з них. А вже 2 червня студент вдало завершив важкий двомісячний марафон і не без гордості та задоволення констатував: «Потрудился, теперь имею право на награду. Теперь смею брать от жизни то приятное, что она дает» [26, арк. 53—55].

Задекларований принцип — брати від життя все, що воно дає — студент Варшавського університету реалізував влітку 1911 р. Поїздки з рідної Черепівки до Путивля, Тернів, Маріуполя супроводжувалися новими знайомствами і враженнями. П. Попов був зачарований Маріуполем, де вперше в житті побачив море. У щоденнику вакаційного періоду чимало уваги приділялося жінкам і важливому для юнака «жіночому питанню».

Безтурботне родинне життя студента в Черепівці під час літніх вакацій було перерване смертю близької людини — Михайла Васильовича Попова, дідуся по батьківській лінії. Він помер 8 вересня 1911 р. Участь у його похороні викликала в онука тривожні роздуми про смерть і тлінність життя. З ними можна ознайомитися на сторінках щоденника. Там же подається характеристика дідуся, ставлення до якого (як свідчать матеріали особового архіву Попова) було неоднозначним. Смерть близької людини, що, як правило, супроводжується роздумами про її життя, мимоволі підштовхувала до таких узагальнюючих характеристик.

Під враженням від смерті діда П. Попов написав: «Нет дедушки Михаила Васильевича, этого строгого, сурового, никогда не смеявшегося старика. Его жизнь в значительной степени можно исчерпать тремя словами: “долг”, “труд”, “воздержание”. Он сам всегда честно, добросовестно исполнял свой долг и от других требовал того же» [27, арк. 21]. Підсумовуючи роздуми над життєвим шляхом свого діда, якого П. Попов глибоко поважав, він додав: «Вообще, дедушка — выдающийся, незаурядный человек. Возможно, что если бы он подвизался на более широком и благородном поприще, он был бы большой величиной. Главное, чем он был одарен, это сильным характером, железной волей и недюжинным умом» [27, арк. 22].

У вересні 1911 р. канікули варшавського студента стрімко добігали кінця. Літо поступово, але невідворотно змінювала осінь. Найяскравіші враження від літніх вакацій залишили: Маріуполь із уперше побаченим морем; таке утаємничене, неосяжне, але бажане жіноцтво, роздуми про яке

постійно присутні на сторінках щоденника; та читання Кольцова, творчість якого він відкрив для себе в цей період. Смерть літнього і хворого дідуса швидко забулася, а на перше місце упевнено висувалися нові проблеми і пріоритети, пов'язані з навчанням у Варшавському університеті.

Мимоволі виринає перефразована теза, проголошена П. Поповим перед вакаціями. Але тепер вона звучала по-іншому — після гарного відпочинку потрібно добре попрацювати. 25 вересня став останнім днем, проведеним у сімейному колі, щоправда, не повному. Далі чекала поїздка до Варшави із зупинкою в Києві, де він зустрівся з братом, відвідав театр. 30 вересня П. Попов проминув Ковель і 1 жовтня прибув до міста навчання. Великої радості від повернення до Варшави студент не відчував. Стан тривоги певною мірою був спричинений невдоволенням від нового помешкання, яке йому не подобалося. Пошуки нової квартири тривали два тижні, і лише 15 жовтня він переїхав до кімнати, яка була йому до вподоби [26, арк. 59]. Перевага нового житла, за свідченнями самого П. Попова, не в останню чергу пов'язувалася ним із присутністю в сусідній кімнаті представниць прекрасної статі, спілкування з якими стало для нього не лише цікавим, але й бажаним.

Упродовж майже місяця студент жодного разу не згадав у своїх записах про Університет. І лише 23 жовтня він залишив детальний опис університетського вечора пам'яті В. Белінського [26, арк. 63]. На ньому виступили представники Варшавської університетської науки — І.І. Замотін, Є.В. Спекторський та А.М. Євлахов. П. Попов уміло, зі знанням предмета, реферував основні тези доповідей варшавських професорів. Найвище оцінена ним була доповідь Є.В. Спекторського «Белинский и западничество» [26, арк. 67].

Студент Попов мав рацію у своїх оцінках, виголошених на вечорі доповідей. 1912 року Є.В. Спекторський на основі виступу видав цікаву брошуру про Белінського в контексті поглядів західників [51]. Вона викликала миттєву, але далеко не однозначну реакцію колег. Частина їх вітала появу публікації. Близький товариш варшавського правника Тарановський, одночасно з вітаннями, висловив ряд критичних зауважень щодо неї [53, с. 138]. Головна теза дослідження Є. Спекторського зводилася до невизнання В. Белінського західником. Він, на переконання Євгена Васильовича, «был не учеником, а учителем. Он не воспринимал. Он творил. Он не продолжал. Он начинал. Не он был последователем кого бы то ни было, а у него были последователи, среди которых были и западники и славянофилы» [51, с. 31].

Після повернення до Варшави життя П. Попова почало поступово входити у звичне для тогочасного студентства річище. 24 жовтня 1911 р. він відвідав репетицію студентського концерту. Почуте приголомшило його, викликавши захоплення і вир позитивних емоцій. Наступними були відвідини виступу хору Української Громади, якої він чомусь сторонився, але репертуар хору якої йому подобався [27, арк. 69, 72]. Це пояснювалося, очевидно,

присутністю там народної української пісні, яка на підсвідомому рівні асоціювалась у нього з найсвітлішими спогадами щасливого дитинства.

Поступово наукові інтереси студента Попова починали брати верх над іншими і ставали домінуючими для нього в цей проміжок часу. 29 жовтня 1911 р. він декларує свої наміри: «Завтра иду к проф. Замотину, заявлю ему, что буду писать сочинение на денежную премию и засяду за работу. Вспомню те времена, когда я много работал, трудился. Тогда мне это ничего не стоило. Неужели я тогда был сильнее, чем теперь. Долой слабость, долой вялость! За работу!» [27, арк. 77].

Потрапити на співбесіду до професора він зумів лише 2 листопада. У щоденнику читаємо: «Сегодня беседовал с проф. Ив. Ив. Замотиным насчет сочинения на премию. Он согласился, чтобы я писал, но притом как-то насмешливо-весело посмотрел на меня. Вероятно, он не верит, что я напишу». Подальший текст про розмову з науковим керівником видалений. Натомість значна частина щоденника, вже вкотре, присвячується роздумам про жіноцтво [27, арк. 77—78].

Робота над твором на задану факультетом тему давалася колишньому семінаристу дуже важко. Роздуми над іншими проблемами постійно руйнували його плани, не давали можливості зібратись і провести хоча б підготовчий етап робіт. Паралельно з написанням конкурсної роботи він почав вивчати французьку мову [27, арк. 79—81]. Цей крок Попов вважав тоді важливим для себе. Написання наукової роботи вимагало опрацювання великої кількості літератури різного спрямування. Можна стверджувати, що це були не лише наукові видання. Серед матеріалів особового архіву П. Попова знаходимо його конспект книги Іванова-Разумніка «История русской общественной мысли», датований 7 листопада 1911 р. [47]. Головна думка дослідження, яку декларує автор, зводиться до тези: «История русской общественной мысли есть история русской интеллигенции» [22, с. 3]. Такий підхід дозволив Іванову-Разумніку відтворити складну мозаїчну панораму історії російської літератури XIX — початку XX ст.

12 листопада 1911 р. П. Попов завдяки наполегливості і старанням його знайомих — Лізи та Марусі відвідав вечір Варшавської Української Громади. Особливих симпатій ця інституція в нього не викликала. У Громаді поставили спектакль за твором І. Карпенка-Карого «Суєта», який характеризувався студентом Варшавського університету так: «Вещь недурная по замыслу и по простой ясной концепции». І далі зауважувалося: «Немножко меньше поучительности — и было бы совсем хорошо. Но эта поучительность и даже некоторая тенденциозность, впрочем, неизбежная принадлежность всех “малороссийских пьес”» [27, арк. 83]. Розглядаючи в антракті публіку, П. Попов, на своє здивування, побачив давню симпатію — юну курсистку, але підійти до неї не наважився. Він картатиме себе за нерішучість, яка стане однією зі складових його характеру. На танцях, влаштова-

них після спектаклю, через невпевненість у собі студент знову самотньо сидів у куточку замість того, щоб танцювати і знайомитися з «барышнями». Він укотре «хандрив», що позначалося на його самопочутті. Ознаки назрівання в юнака глибокої депресії були очевидними.

Депресивний стан П. Попова виразно помітний у щоденникових записах. Його посилила загадкова закоханість. Стан пригніченості поступово, але невідворотно переріс у тяжку депресію. Варшавський студент перестав робити щоденникові записи, тож цілісно відтворити перебіг подій цього періоду його життя доволі складно. У пошуках виходу з кризового стану юнак їде додому. 5—7 грудня він перебував у Києві і навіть відвідав вечірку. Київська атмосфера настільки заспокоїливо вплинула на нього, що їхати до батьків йому вже не хотілося. Чи не вперше П. Попов починає жалкувати, що навчається не в Києві. «Ужасно жалко, — читаємо в щоденнику, — что я не учусь в Киеве. Как хорошо было бы! Здесь я чувствую себя как дома, среди ласковых родных, среди милых, симпатичных знакомых» [28, арк. 1].

Батьківський дім був для нашого героя місцем, де його завжди чекали й оточували любов'ю. У ньому він шукав і знаходив захист від усіх життєвих негараздів. Родинне помешкання «лікувало» від депресій і поразок. У ньому навіть «душевні рани» гоїлися швидше. Попов не часто деталізовано фіксував «процедуру прийому», яку йому влаштовували вдома. Але, очевидно, цей приїзд був для нього особливо важливим. Він укотре отримав очікувану і вкрай потрібну підтримку рідних. «Процедура прийому», сумлінно зафіксована ним, свідчить саме про це. Тож познайомимось із цим дійством детальніше за допомогою спогадів самого Попова.

Рідні завжди з нетерпінням чекали кожного приїзду Павла і раділи йому. На залізничну станцію (як правило, Буринь) за ним відправляли кучера з підводою. Знаючи приблизний час прибуття потяга, всі члени родини, які тоді знаходилися вдома, концентрувалися на ґанку і звідти виглядали його. На чолі традиційно була мама, яка першою зустрічала його на подвір'ї із запитанням — «не замерз?». Цього разу батька вдома не було. Але стіл, за звичаєм, був підготовлений до зустрічі варшавського студента, який констатував: «На столе уже кипит самовар и лежат 2 очищенные селедки, коробка икры (купленная, вероятно, специально для меня), пироги и проч. Я после Варшавской голодовки усердно налегаю на все это» [28, арк. 5].

У Черепівці самопочуття юнака швидко покращилося, депресія відступила, і він знову почав робити записи. «Вот я и дома, — читаємо в них. — Начинается теперь домашняя жизнь. А потом опять в Варшаву и опять домой. Все это так быстро следует одно за другим, что не успеваешь оглядеться и осмыслить». «Реабілітація» домашнім життям тривала більше місяця. Нічого особливого вдома за цей час не відбулося. Найвагомішими подіями стали: поява покоївки Варвари, яка перейшла від діда, та купівля піаніно, що значно розбалансувало сімейний бюджет [28, арк. 5, 6, 10].

Від 1 до 12 січня 1912 р. записи Поповим не велися, тому інформації про цей період обмаль. 12 січня він через Київ вирушає до Польщі. Після 16 січня записи взагалі відсутні, замість них — вирвані листки щоденника. У січні студент Варшавського університету робить запис, який опосередковано окреслює проблеми, що його найбільше тоді хвилювали. «Теперь полновластно царит грубый, черствый эгоизм, — обурюется він. — Если что особенно характеризует наше время, так это страшно напряженная, цинично откровенная погоня за деньгами» [28, арк. 27]. Лише 25 лютого поновлюється ведення щоденника. З нього дізнаємося, що в житті студента-філолога з'явилася симпатична полька — «девушка Стася», в яку він, очевидно, закохався.

Навіть з огляду на всі нервові потрясіння та очевидну наявність певних проблем П. Попов продовжував працювати над конкурсним твором на задану факультетом тему. 14 березня твір був затверджений [28, арк. 37]. Рукопис студентської роботи П. Попова на тему «А.В. Дружинин как критик и беллетрист» зберігся в особовому архіві вченого [46]. Він складається з 3-х зошитів. На одному з них зазначено час його підготовки — від 15 грудня 1911 р. до 14 березня 1912 р.

Завдяки збереженому варіанту конкурсної роботи є можливість ознайомитися з її змістом. Ніяких нових для літературознавства ідей, чи навіть підходів, там не знаходимо. Робота повністю компілятивна. Вона розпочинається поширеною тезою: «Кроме писателей перворядных, которых не перестают читать и изучать, есть в нашей литературе немало второстепенных писателей, мало кому известных. К разряду таких писателей относится критик и беллетрист Алекс. Васильевич Дружинин» [46, арк. 1]. Студент сумлінно опрацював всю доступну йому літературу про Дружиніна і констатував: його поступово і цілеспрямовано забувають. Потім він приступив до аналізу творчості призабутого письменника, зупинившись на тому, «что писал Дружинин как беллетрист и критик, то есть, то, что в восьмитомном издании его сочинений первый и второй тома» [46, арк. 141].

Найбільше, на що спромігся недосвідчений студент у конкурсному творі, так це з'ясувати власне ставлення до героя своєї розвідки. Воно задеклароване ним так: «Поставленный в начале сочинения вопрос: какого же, в общем, взгляда следует держаться на беллетристическую и критическую деятельность Дружинина: положительного или отрицательного, мы должны окончательно решить в середине смысла. Иначе нельзя, так как у Дружинина черезчур резко различались периоды упадка и расцвета его таланта. На Дружинина эпохи 50-х годов мы смотрим отрицательно...». І далі: «На Дружинина же вне этой эпохи мы смотрим положительно» [46, арк. 142, 142 зв.].

Загальний висновок конкурсної роботи Попова щодо оціночних характеристик Дружиніна ще більше страждає на відсутність новизни й оригінальності. Та й звідки їм взятися при таких постановці і вирішенні склад-

ної літературознавчої проблеми? Висновок частково почав формуватися студентом ще на початку роботи. Нам залишається лише оприлюднити його. «В общем итоге, — підсумував студент Попов, — Дружинин, конечно, второстепенный писатель, не заслуживающий той огромной популярности, которой он пользовался при жизни, но с другой стороны не заслуживающий и того полного забвения, которое замечается в настоящее время по отношению к нему как среди широкой публики, так и среди ученых исследователей русской литературы» [46, арк. 142 зв.].

Готуючи в січні 1920 р. огляд власної наукової діяльності за 1910—1920 рр., П. Попов зазначив: «Первой крупной моей работой было сочинение: “А.В. Дружинин, как беллетрист и критик”, написанное в 1911 / 12 году на соискание факультетской премии в Варшавском Университете, мною и полученной» [45, арк. 1]. Молодий науковець реферував свою першу велику працю, але не назвав її науковою. Виправдовуючись за її недолугість, він презентував її так: «Дружинин, при всей его малоизвестности и забытости — очень интересная и многогранная фигура. Мне было предложено изучить его лишь с двух главных и основных сторон его литературной деятельности: как беллетриста (с к[онца] 40 гг. по нач. 60-х) и как критика» [45, арк. 1].

Після завершення написання і здавання конкурсного твору про Дружиніна в Попова відбувається черговий нервовий розлад, спричинений, очевидно, комплексом причин. Перевтома, великі розумові навантаження та відсутність очікуваного результату цілком могли, разом з іншими складовими, стати каталізаторами цього процесу. 12 квітня 1912 р. він сам визнав, що не вдоволений конкурсним твором. «Я не чувствую в моем рассуждении полной правды. За неимением ее, мне приходилось довольствоваться лишь формальной правдой» [28, арк. 59]. Але розуміння недовершеності власного конкурсного твору настало не 12 квітня. Така оцінка формувалася поступово і, ймовірно, була однією з головних причин чергового нервового розладу, що стався в амбітного студента.

Додатковою складовою, що наблизила студента до стресу, могло стати очікування іспитів, яких він боявся, та сумніви і розчарування у правильності обраного факультету. 14 березня, коли у Варшаві розквітала весна, він напише: «тяжело на душе. Сейчас еще и от того тяжело, что разочаровался я в своей науке и, главное, в своем будущем. Если бы этих двух лет не было, если бы я только что поступил в Университет, вряд ли я поступил бы на историко-филологический факультет. Пожалуй, я предпочел бы ему юридический» [28, арк. 38].

21 березня 1912 р. П. Попов був уже в Черепівці. На четвертий день після приїзду він зробив запис, який частково пояснює причину його спішного приїзду додому: «Что со мною делается, я и сам не знаю. Я сейчас переживаю тревожный, мучительный кризис. Это момент спешного, не терпящего отлагательства раздумья о том, остаются ли мне на историко-

филологическом факультете, или перейти на юридический». Закінчивши конкурсний твір, Попов почав усе частіше думати про перехід на юридичний факультет. Він не міг «ни заниматься, ни спать, ни гулять спокойно» [28, арк. 39]. Не витримавши такого стресу, студент-філолог поспішив додому, в Черепівку, де почав потроху заспокоюватися, переконуючи себе у правильності зробленого вибору на користь історико-філологічного факультету.

Роздуми про майбутнє життя були для студента Попова частими і дуже болісними. Далися взнаки окремі риси характеру — як-то нерішучість і небажання самостійно приймати рішення. 28 березня він у відчай напише: «Хотя бы поскорей какой-нибудь толчек выбросил меня из этого невыносимого мучительного состояния. Сам я вряд ли выйду из него. Пусть лучше судьба решит за меня вопрос: идти ли мне по прежней дороге или свернуть на новую» [28, арк. 41].

Філософствування про «ріку життя» і «болото буденності» завершували невтішні для Попова, але ним самим зроблені узагальнення: «я до сих пор не знаю настоящей жизни. И теперь я ужасно боюсь жизни, впрочем не самой жизни, а своей неподготовленности к ней, своей неспособности во время соблюдения свои интересы, страшусь своего неумения “бороться за существование”». У відчай він запитує себе: «Но почему же другие борются, смело идут навстречу жизни, падают и опять поднимаются?». І знову наболіле питання разом із проблемою залишаються без відповіді: «Как быть, как быть? Я беспомощен» [28, арк. 42, 43].

Після десятиденного перебування в Черепівці потрібно було повертатися до Варшави — колись загадкової і бажаної, а тепер ненависної. Внутрішній стан студента характеризують два записи. Перший з них від 31 березня 1912 р.: «Завтра мне ехать в противную Варшаву, ехать на экзамены, т. е. ехать на “добровольное заключение”». Другий датований 1 квітня: «Сегодня день отъезда. Настроение отвратительное. Вопрос: переходит или не переходит на юридический факультет еще не решен» [28, арк. 46].

Повернення до Варшави передбачало вирішення ряду проблем. Вибір факультету навчання був найважливішою з них. 4 квітня поки ще студент історико-філологічного факультету був у Варшаві. Він починає здійснювати перші спроби з метою переведення на юридичний факультет [28, арк. 48—49]. 6 квітня Попов був на прийомі у ректора Варшавського університету Трепіцина, який, попри тривожні очікування студента, уважно вислухав його. Взявши час для глибшого ознайомлення з питанням, ректор запропонував йому зайти за відповіддю о 15 годині наступного дня. Павло зізнався: «Шел к ректору только для того, чтобы оправдаться перед самим собой» [28, арк. 50].

Ректор поінформував П. Попова про те, що його прохання про перехід на юридичний факультет буде розглянуто на черговому засіданні Ради юридичного факультету Варшавського університету й, очевидно, вирішено

позитивно. Але водночас ректор рекомендував складати іспити і на історико-філологічному факультеті [28, арк. 51]. Почалися важкі дні очікування, насичені тривогою й невизначеністю.

Записи П. Попова сповнені роздумами про майбутнє та зіставленнями щодо юридичного й історико-філологічного факультетів з метою виявлення переваг одного перед іншим. Голову юнака переповнювали найсуперечливіші ідеї. Він замислювався навіть про переїзд до Сибіру: «махну в Сибирь. Страна новая, загадочная, с огромным будущим. Буду ее изучать, двигать вперед. Юристом устроиваться там не очень трудно» [28, арк. 59].

Серед роздумів і узагальнень цього періоду з'являється виклад причин, які обумовили бажання змінити факультет. Перша з них — «до нельзя скучная, нудная постановка дела на филологическом факультете Варшавского университета». «Бедная история литературы едва-едва проглядывает сквозь груды языков, задавленная, сжатая ими со всех сторон». Друга — «невыносимая трудность и затрудненность прохождения филологического факультета. Количество предметов огромное. Притом каждый профессор тянет из студента в пользу своего предмета все, что может. Снисхождения к студентам никакого. Профессора — формалисты и карьеристы. В силу такой трудности, нельзя ручаться за то, что к концу университетского курса не расстроишь себе окончательно здоровья». Третьою причиною він назвав «безотрадность нашего будущего. Учитель — вот наше будущее». І додав: «Учительство, мне кажется, никак нельзя рассматривать как пожизненную профессию!» [28, арк. 61, 62].

Після завершення навчання студент-філолог не хотів працювати в системі народної освіти. Він не бажав «замкнутись в четырех школьных стенах и вбивать в молодые свежие головы скучнейшие министерские программы». Попов визнавав, що шкільна справа корисна і почесна, але лише за умови, що вона жива і «подготавливает к жизни, а не отдаляет от нее» [28, арк. 49, 51]. Крім того, він визнавав відсутність у нього «природного педагогического таланта». Студент Варшавського університету вважав: «Школа теперь — нравственная пытка, и быть одним из нравственных палачей, хотя и не таким жестоким, немилосердным, как другие, и, может быть, даже добрым, все равно мне не хотелось бы» [28, арк. 59, 51].

20 квітня 1912 р. Попов запише в щоденнику, що вважає цей день одним із найважливіших у своєму житті: «С сегодняшнего дня я студент-юрист 4 курса» [28, арк. 63]. Цього дня юридичний факультет Варшавського університету порушив клопотання перед ректором про його переведення на юридичний факультет. Цю інформацію Попову повідомив декан юридичного факультету проф. Ф.Ф. Зігель.

Новина збентежила юнака, який своєрідно відреагував на неї. Щоденникові записи засвідчують його певну розгубленість, наслідком якої стали численні поїздки. 27 квітня 1912 р. він був у Києві, 7 травня перебував у

дядька в Катеринославі, а 12 травня відвідав Харків. Потім, 14 і 29 травня, був Путивль [28, арк. 71, 74]. Географія поїздок дивує. Ніколи до цього юнак не здійснював такої кількості переїздів за відносно короткий проміжок часу. Мета поїздок залишається не цілком зрозумілою, очевидно Попов «шукав себе». Вчитися юнаку не хотілося, але до університетських іспитів готуватися потрібно було.

Утім, дуже швидко радість, пов'язана з переходом на юридичний факультет Варшавського університету, змінилася розчаруванням. Уже 17 травня 1912 р., перебуваючи в Суховерхівці, він зізнається: «я уже жалею, что перешел на юридический факультет, жалею потерянного года, потерянных усилий...». Стан внутрішньої напруги студента наростає: «Тьма кругом, не знаю, положительно не знаю, куда мне идти, путеводная звезда исчезла, и я блуждаю». Занадто критичне ставлення до себе, оперте на юнацький максималізм, знову бере верх: «Все кажется мне, что я растерял все то лучшее, что было у меня» [29, арк. 1, 2]. Далі текст заклеєний папером. Очевидно, він містив інформацію, яку автор щоденника волів знищити, адже готував його для подальшого публічного використання.

Припускаємо, що стан невдоволеності собою частково обумовлювався підготовкою до складання іспитів на юридичному факультеті й тими проблемами, з якими зустрівся студент-юрист. У Суховерхівці він готувався до іспиту з «Истории славянских законодательств», який лякав багатьох юристів. Але навіть підготовка до екзаменаційної сесії не відволікала Попова від сумних думок: «Я в Череповке. Скучно и нудно. Нескем сказать слова. Дома безпорядок. На душе темно и холодно» [29, арк. 2, 3]. Єдиною розрадою залишалися мрії про жінок: «Это единственное мое спасение, — зізнавався він, — в той однообразной атмосфере, в которой я живу» [29, арк. 4]. На сторінках щоденників юнака вкотре чимало місця присвячено жіноцтву.

Улітку 1912 р., перебуваючи на малій батьківщині і готуючись до майбутніх іспитів, студент Попов знову багато розмірковував над своїм життям. Відвідавши Путивль, він став учасником студентського спектаклю, для якого «писал программы, устанавливал декорации и, наконец, играл». У цей період він «в первый раз в жизни... был пьян» [29, арк. 6, 5]. Але, попри далеко не оптимістичний настрій, юнак продовжував наполегливо вчитися, хоча давався йому цей процес не просто. Запис від 24 липня інформує: «усердно занимался. За последние 10 дней успел пройти 2 книги Политической экономии и 1 книгу Истории Римского права Гримма». 27 липня він читав підручник М.Ф. Владимирського-Буданова «История русского права» [29, арк. 7, 14]. Дізнатися про подальший репертуар читання не дозволяє відсутність тексту та заклеєні папером сторінки.

Помітно, що юнак не був цілком вдоволений підготовкою до іспитів. Він часто подумки відволікався від процесу навчання, про що свідчить запис від 7 серпня: «Скоро, ужасно скоро идет время, а дело мое движется

медленно, неохотно, с тяжелыми потугами и малыми результатами. Может быть и лучше было бы, если бы я серьезно работал, ни на минуту не думая ни о чем постороннем» [29, арк. 17].

14 серпня 1912 р. Попов повернувся до Варшави. Внутрішня боротьба між юристом і філологом лише загострилась і переходила на інший рівень. Юнак почав пошуки квартири, у процесі яких усвідомив, що погано знає польську мову. 17 серпня Попов відвідав проф. Замотіна і «спрашивал у него, насколько я способен к ученой филологической деятельности. Я ведь писал Замотину сочинение на премию. Он расхвалил сочинение, но опять таки за его величину, тщательность и затем за отдельные его места. Говорил, что представлял его в Факультет как достойное премии, но не знает, назначена ли мне премия или нет» [29, арк. 18, 19, 23]. Очевидно, не в останню чергу під враженням від цього візиту, юнак фіксує невтішний для себе висновок: «Сейчас я почти решил, что юридический факультет не по мне и не по моим средствам. Не по мне потому, что я теоретик, а для юридической деятельности больше пригодны практики» [29, арк. 24].

Але, навіть з огляду на розчарування в юриспруденції, 21 серпня він успішно складає іспит з «русского права». 26 серпня чергове випробування у професора Ф. Зігеля з «Истории славянских законодательств» завершується відмінною оцінкою [29, арк. 26, 33]. На жаль, частина записів, які могли б пролити світло на перебіг подій, знову заклеєна. 29 серпня чергові іспити: «Сегодня выдержал три юридических экзамена и притом с отличным успехом». А вже на початку вересня всі іспити за майже повний курс юридичного факультету Попов склав — «и все буквально пятерки». Пізніше в щоденнику була зроблена вклейка з дописом: «Профессора юристы предполагают оставление при университете, особенно проф. Верховский» [29, арк. 38, 39, 40]. Інформація з вклейки викликає певні сумніви щодо її достовірності.

Відмінному складанню іспитів на юридичному факультеті Варшавського університету, за матеріалами щоденника, П. Попов не радів. Він усвідомлював, що через особливості характеру не матиме успіху в юриспруденції. Тому, паралельно з екзаменаційними перегонами на юридичному факультеті, він цікавився у професора-славіста В.О. Погорелова: «как мне быть в случае, если я захочу остаться на филологическом факультете». 21 серпня він дізнається від Погорелова, що «награжден премией в количестве 33 рублей». Кошти були невеликими, але автору конкурсної роботи було приємно констатувати: «Все-таки поощрение» [29, арк. 26, 27].

Непросто далось Попову усвідомлення власних помилок. Заклеєні сторінки щоденника — красномовний натяк на це. Філолог упевнено брав верх над юристом і перемагав у внутрішньому конфлікті: «Настроение мое склонилось в сторону филологического факультета». Попов стверджував, що 2 вересня 1912 р. остаточно вирішив залишитися філологом [29, арк. 27, 40]. І тепер уже назавжди.

Усі сумніви, начебто, залишилися в минулому, а сліди від них збереглися лише на папері. Тогочасні записи засвідчують — Попов остаточно визначився на користь філологічного факультету, хоча кількість заклеєних сторінок у щоденнику не зменшилася. Там читаємо: «За последнее время я все больше и больше склоняюсь в пользу филологического факультета и уже начинаю не понимать, почему мне так внезапно захотелось весной перейти на юридический факультет». Записом від 12 вересня студент переконував себе: «Я, кажется, уже вполне успокоился. Прежнее непрерывное раздумье прекратилось. Окончательно решено, что я по-прежнему филолог» [29, арк. 38, 53]. І далі роз'яснення, які переконують у поступовій стабілізації внутрішнього стану нашого героя. «Прежние мои колебания представляются мне чем то кошмарным, каким то дьявольским наваждением, под влиянием которого я чуть было не искалечил свою жизнь. После пережитого перелома филологические предметы уже не кажутся мне такими скучными и сухими, как раньше, даже «церковно-славянский язык» Карского, который я время от времени подучиваю. А чешский язык даже совсем завлек меня. В общем, сейчас у меня настроение спокойное, устойчивое. Только иногда пошаливают нервы, но это ведь неизбежно» [29, арк. 53—54].

Облуда з очей юнака поступово почала спадати. Після пережитих нервових потрясінь Попов по-новому поглянув як на Варшавський університет, так і на філологічний факультет. Серед записів з'явилися описи Університету, характеристики професорів і студентів, які раніше не зустрічалися. Для прикладу цитуємо фрагмент одного із записів: «Вот и сам Университет, маленький, желтый, казенный. Внутри, конечно, толкотня, шум и табачный дым, несмотря на надписи: «просят не курить». Идешь на лекции, слушаешь то ходульного <...> Ивана Ивановича Замотина, то простого, уютного Карского, то вежливого, вкрадчивого Погорелова, то грубого, с усилием выталкивающего каждое слово Михайлова. Все эти профессора до тонкости знакомы, и их слушать вовсе не интересно. Но, все-таки, теперь слушаю их усердно, и когда какую-нибудь из них пропустишь, кажется, будто что-то потерял» [29, арк. 55—56].

З-поміж інших викладачів факультету П. Попов вирізняв цікаві лекції доцента А.М. Євлахова. Представник кафедри «всеобщей литературы» «читал вовсе не в “академическом духе”. Он решительно объявил войну твердо установившемуся в настоящее время среди ученых и литераторов пониманию литературы как только выражения общественной жизни. Литература, по мнению Евлахова, такой вид искусства, который оперирует словом. В истории литературы Евлахов видит историю не общественной, а поэтической образной мысли». Далі уточнив: «Реализму Евлахов предпочитает романтизм как уносящий нас далеко от окружающей грязной действительности, и особенно радуется появлению его в наше время» [29, арк. 61—62, 64—65].

27 вересня 1912 р. Попов читав книгу Смайльса «Ум и энергия», яка позитивно вплинула на його моральний стан. Вона вселила у нього віру в себе і переконала в необхідності цілеспрямованої роботи задля досягнення поставленої мети [29, арк. 67].

У Варшавському університеті П. Попов вивчав німецьку мову. 18 листопада 1910 р. він мріяв: «Хочу довести до конца дело его (языка. — *Автори*) изучения». Проте усвідомлював: «А до конца еще далеко. И чем дальше подвигаешься, тем дальше отодвигается конец» [25, арк. 38]. Вивчення і перші успіхи давалися не просто: «Уже говорю немножко, но так, что знающие немецкий язык барышни, при которых я имел смелость заговаривать, презрительно улыбались». Але це не зупинило наполегливого юнака, який планував опанувати ще й французьку мову: «Вперед, вперед, — підбадьорював він себе. — Несмотря на все трудности. А еще и французским хочу заняться...» [25, арк. 38]. Польською мовою він володів, але усвідомлював необхідність її поглибленого вивчення.

Утім, варшавський період життя і навчання П. Попова добігав кінця. Після більш як піврічних митарств між юридичним й історико-філологічним факультетами студент надав перевагу останньому. Але внутрішня боротьба насправді не зупинилася. Запис від 14 вересня 1912 р. підтверджує це: «И в самом деле, как я ни уверяю себя в том, что мне хорошо живется, это вряд ли так. Вот хорошо было бы перевестись в другой Университет. Началась бы новая, интересная жизнь, по крайней мере не такая односторонняя, обесцвеченная, как в Варшаве» [29, арк. 58—59]. На горизонті виразно замайорів Університет Св. Володимира з усіма київськими принадами і перевагами. Попов вирішить продовжити навчання у ньому і, зрештою, стане київським студентом.

Наукова новизна. Уперше проаналізовано весь комплекс матеріалів особового фонду П.М. Попова, який зберігається в ІР НБУВ, про навчання фондоутворювача у Варшавському університеті. Частково реконструйовано перебіг життя студента у Варшаві та поза її межами. Особлива увага акцентується на світоглядних пошуках героя, які найбільш характерно проявляються під час остаточного вибору факультету навчання. Обрання історико-філологічного, а не юридичного факультету визначило подальший життєвий шлях Попова-науковця.

Висновки. Одним з найскладніших етапів тернистого життєвого шляху П.М. Попова, на якому відбувалося становлення майбутнього науковця, стало навчання у Варшавському університеті, що розглядався царизмом як інструмент русифікації краю. Його начебто активна участь у студентському русі — так званий «толстовській історії» — документально не підтверджена, отже, потребує додаткового вивчення. Розпочавши студії на історико-філологічному факультеті, Попов здійснив спробу стати правником. Із цією метою він перевівся на юридичний факультет, але розчарування в

юриспруденції не забарилося. Тому після численних виснажливих роздумів, які супроводжувалися затяжними депресіями і визнанням власних помилок, юнак приймає рішення на користь історико-філологічного факультету та філології. Втім, це рішення далось йому не легко. Бажання навчатися на філологічному відділенні історико-філологічного факультету зберігалося разом із синдромом розчарування. Варшавський університет був принесений в якості символічної жертви задля подолання внутрішньої невизначеності. Попов розпочав пошуки, з прогнозованими результатами, нового університетського центру. Його вибір передбачувано зупинився на Університеті Св. Володимира.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апостолов Н.Н. Лев Толстой и русское самодержавие. Факты, воспоминания, документы. Москва—Ленинград : ГИЗ, 1930. 215 с.
2. Баженова А.Ю. Историки Императорского Варшавского университета 1869—1915: просвещение, наука, политика: монография. Люблин : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2014. 408 с.
3. Белозеров С.Е. Очерки истории Ростовского университета. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1959. 362 с.
4. Білецький О.І., Сухобрус Г.С., Шолом Ф.Я. Павло Миколайович Попов, Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 32 с.
5. Борковский В.И. Академик Е.Ф. Карский (1861—1931) // Ученые записки Ярославского педагогического института. Педагогика. Ярославль, 1945. Вып. 5. С. 1—44.
6. Булахов М.Г. Евфимий Федорович Карский: Жизнь, научная и общественная деятельность / под ред. В.И. Борковского. Минск : Изд-во БГУ, 1981. 271 с.
7. Варшавский университет // Энциклопедический словарь «Т-ва Бр. А. и И. Гранат и К». Москва : Изд-во тов. А. Гранат и К., 1911. Т. 7. С. 636—639.
8. Возвращенные имена. Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталинских репрессий / сост. Н.В. Токарев. Минск : Наука и техника, 1992. 120 с.
9. Герасименко Л., Короткий В., Степченко О., Тищенко І. Антикварій ХХ століття: матеріали до життєпису Павла Попова. Київ, 2024. 344 с.
10. Горизонтов Л.Е. Парадоксы императорской политики: поляки в России и русские в Польше. Москва : Индрик, 1999. 272 с.
11. Гусев Н. Летопись жизни и творчества Л.Н. Толстого. Москва—Ленинград : Academia, 1936. 877 с.
12. Дернов Н.А., Версиковский В.Н. Ростовский государственный университет за 20 лет. 1915—1935 // XX лет Ростовского на Дону государственного университета. Ученые записки РГУ (Юбилейный выпуск). Ростов-на-Дону, 1935. С. 36—69.
13. Дубровіна Л.А. Попов Павло Миколайович // Українські архівісти (XIX—XX ст.): бібліогр. довідник / Держ. комітет архівів України, Укр. наук-досл. ін-т архів. справи та документознавства. Київ, 2007. С. 506—507.
14. Есипов В.В. Высшее образование в Царстве польском (1815—1915). Варшавский университет. Петроград, 1914. 21 с.
15. Замотин И.И. Романтизм двадцатых годов XIX столетия в русской литературе. Т. 1—2. Санкт-Петербург—Москва, 1911—1913. Т. 1. 389 с. Т. 2. 454 с.

16. Замотин И.И. Сороковые и шестидесятые годы. Очерки истории русской литературы XIX столетия. Варшава, 1911. 470 с.
17. Замотин М.П. Русский романтизм в работах И.И. Замотина // *Философия XX века: школы и концепции*. Научная конференция к 60-летию философского факультета СПбГУ, 21 ноября 2000 г. Материалы работы секции молодых ученых «Философия и жизнь». Санкт-Петербург : СПб. филос. об-во, 2001. С. 89—93.
18. Западные окраины Российской империи. Москва : Новое литер. обозрение, 2006. 608 с.
19. Иванов А.Е. Варшавский университет в конце XIX — начале XX века // *Польские профессора и студенты в университетах России (XIX — начало XX века)*. Конференция в Казани 13—15 ноября 1993 г. Варшава, 1995. С. 198—205.
20. Иванов А.Е. Мир российского студенчества. Конец XIX — начало XX века. Москва : Новый хронограф, 2010. 360 с.
21. Иванов А.Е. Русский университет в Царстве Польском. Из истории университетской политики самодержавия: национальный аспект // *Отечественная история*. 1997. № 6. С. 23—33.
22. Иванов-Разумник Р.В. История русской общественной мысли: в 3 т. Т. 1; подгот. текста, послесл. и примеч. И.Е. Задорожняку и Э.Г. Лаврик. Москва : Республика, 1997. 416 с.
23. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 285. Од. зб. 2563.
24. Там само. Ф. 285. Од. зб. 2672 (II).
25. Там само. Од. зб. 2691. Зошит 3.
26. Там само. Ф. 285. Од. зб. 2691. Зошит 4.
27. Там само. Зошит 5.
28. Там само. Зошит 6.
29. Там само. Зошит 7.
30. Карский А. Академик Карский. Страницы книги // *Неман*. 2011. № 8. С. 144—177.
31. Карский Александр. Е.Ф. Карский — ректор императорского Варшавского университета // *Е.Ф. Карский и современное языкознание*. Материалы XII Междунар. науч. чтений. Гродно : Гр. ГУ им. Я. Купалы, 2011. С. 13—37.
32. Колосова В. Ювілей ученого і педагога (До 80-річчя з дня народження П.М. Попова) // *Радянське літературознавство*. 1970. № 7. С. 90—92.
33. Короткий В. Становлення інтелектуала: навчання П.М. Попова в Рильському духовному училищі та Курській духовній семінарії (за матеріалами особового фонду) // *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 2 (33). С. 143—162. <https://doi.org/10.15407/rksu.33.143>
34. Краткий отчет о состоянии и деятельности Варшавского Университета за 1912—1913 академический год // *Варшавские университетские известия*. 1913. № IV. С. 1—172.
35. Крилмен Джеймс. Интервью с Толстым // *Иностранная литература*. 1978. № 8. С. 231—236.
36. Кулаковский П.А. Вопрос о Варшавском университете и польский школьный законопроект 1907 г. Санкт-Петербург, 1913. XII, 226 с.
37. Лисоченко І.Д. Огляд архіву П.М. Попова // *Рукописна та книжкова спадщина України*. 1994. Вип. 2. С. 156—168.
38. Лисоченко І.Д. Попов Павло Миколайович // *Особові архівні фонди Інституту рукопису: путівник* / [О.С. Боляк, С.О. Булатова, Т.І. Воронкова та ін.]. Київ, 2002. С. 440—452.

39. Мейлах Б. Уход и смерть Льва Толстого. Москва—Ленинград : Госиздат худ. лит-ры, 1960. 406 с.
40. Михальченко С.И. Императорский университет в Варшаве: проблемы польско-российских взаимоотношений (1869—1915) // Slavica Ludensia. 2006. Т. 22. С. 33—46.
41. **Михальченко С.И. Историко-филологический факультет Варшавского университета. 1869—1917: Очерк истории кафедр.** Брянск : Изд-во БГУ, 2005. 102 с.
42. Михальченко С.И. Историко-филологический факультет Императорского Варшавского университета: опыт истории кафедр (1869—1915) // Российские университеты в XVIII—XX веках: сб. науч. ст. Воронеж, 2004. Вып. 7. С. 3—30.
43. Обзорение преподавания предметов в Императорском Варшавском университете в 1910/1911 академическом году // Варшавские университетские известия 1910. № IX. С. 1—14; Там само. 1911. № IX. С. 1—19; Там само. 1912. № IX. С. 1—20.
44. **Позойский С.И. К истории отлучения Льва Толстого от церкви.** Москва : Сов. Россия, 1979. 176 с.
45. Попов П.М. Общий обзор моих занятий. 1910—1920 (К 10-летию моих занятий филологией). 20, 26 января 1920 г. IP НБУВ. Ф. 285. Од. зб. 2791. 10 арк.
46. Попов П.Н. А.В. Дружинин как критик и беллетрист. [Студенческая работа]. 15 декабря 1911 — 14 марта 1912 г. [Варшава]. IP НБУВ. Ф. 285. Од. зб. 2721. 153 арк.
47. Попов П.Н. Конспект «Истории русской общественной мысли» Иванова-Разумника. 7 ноября 1911 г. IP НБУВ. Ф. 285. Од. зб. 2716. 21 арк.
48. **Рева Л.Г. Життєвий і творчий шлях Павла Миколайовича Попова — літературознавця, фольклориста, книгознавця, бібліографа** // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць. 2001. Вип. 4. С. 332—336.
49. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802—1902. Санкт-Петербург, 1902. 785 с.
50. Смерть Толстого по новым материалам / ред. В.И. Невский. Москва, 1929. 327 с.
51. Спекторский Е. Белинский и западничество. Варшава, 1912. 33 с.
52. Степченко О.П. Попов Павло Миколайович, завідувач відділу рукописів НБУ в 1929—1934 рр. // Українські вчені-фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2008. С. 110—128.
53. Ульяновський В., Короткий В., Скиба О. Останній ректор Університету Святого Володимира Євген Васильович Спекторський. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2007. 311 с.
54. **Устав Императорского Варшавского Университета** // Журнал Министерства народного просвещения. 1869. Июнь. С. 124—155.
55. Aszkenazy S. Uniwersytet Warszawski. Warszawa, 1905. 64 s.
56. Blaczzyk L.T. Filologia klasyczna na Uniwersytecie Warszawskim w Latach 1816—1915. Cz. II. 1862—1915. Warszawa, 2003.
57. Braun J. Położenie i ruch orgau izacyjny mlodziezy akademickiej na Uniwersytecie Warszawskim w Latach 1890—1904 // Rocznik Uniwersytetu Warszawskiego. 1963. T. IV. S. 23—105.
58. Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807—1915 / red. S. Kieniewicz. Warszawa, 1981. 605 s.
59. Ihnatowicz I. Uniwersytet Warszawski w Latach 1869—1899 // Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807—1915 / red. S. Kieniewicz. Warszawa, 1981. S. 378—494.
60. Ihnatowicz I. Utwozenie Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w roky 1869 // Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego. 1972. T. 12. S. 55—70.

61. Schiller J. Universitas Rossica. Koncepcja rosyjskiego uniwersytetu 1863—1917. Warszawa, 2008. 709 s. (Monografie z Dziejow Oswiaty / pod red. J. Miaso. T. XLI).
62. Uniwersytet Warszawski 1870—1915. Materiały bibliograficzne / Opracowanie J. Krajewskiej i A. Bednarz. Cz. 3. Warszawa, 2004. 136 s.

Отримано 26 грудня 2023 р.

REFERENCES

1. Apostolov N.N. Lev Tolstoy i russkoe samoderzhavie. Fakty, vospominaniya, dokumenty [Lev Tolstoy and Russian Autocracy: Facts, Memoirs, Documents.]. Moscow—Leningrad, 1930. 215 p. [In Russian].
2. Bazhenova A.Yu. Istoriki Imperatorskogo Varshavskogo universiteta 1869—1915: prosveshchenie, nauka, politika: monografiia [Historians of the Imperial University of Warsaw, 1869—1915: Education, Science, Politics: Monograph]. Lublin: Instytut Europy Srodkowo-Wshodniej, 2014. 408 p. [In Russian].
3. Belozеров S.E. Ocherki istorii Rostovskogo universiteta [Essays on the History of Rostov University]. Rostov-on-Don : Publishing House of Rostov University, 1959. 362 p. [In Russian].
4. Biletskyi O.I., Sukhobrus H.S., Sholom F.Ya. Pavlo Mykolaiovych Popov [Pavlo Mykolaiovych Popov]. Kyiv : Publishing House of National Academy of Sciences of URSR, 1961. 32 p. [In Ukrainian].
5. Borkovskii V.I. Akademik E.F. Karskii (1861—1931) [Academician E.F. Karskiy]. *Uchenye zapiski Iaroslavlskogo pedagogicheskogo instituta. Pedagogika* [Scientific Notes of the Yaroslavl Pedagogical Institute. Pedagogy]. Yaroslavl, 1945. Iss. 5, pp. 1—44. [In Russian].
6. Bulakhov M.G. Evfimii Fedorovich Karskii: Zhizn, nauchnaia i obshchestvennaia deiatel'nost [Evfimii Fedorovich Karskii: Life, Scholarly Work, and Public Activity] / V.I. Borkovskii (Ed.). Minsk, 1981. 271 p. [In Russian].
7. Varshavskii universitet [University of Warsaw] // Entsiklopedicheskii slovar “T-va Br. A. i I. Granat i K.” [Encyclopedic dictionary of Company of Brothers A. and I. Granat and C°]. Moscow : Publishing House of A. Granat and C°, 1911. Vol. 7, pp. 636—639. [In Russian].
8. Vozvrashchennye imena. Sotrudniki AN Belarusi, postradavshie v period stalinskikh repressii [Restored Names: Employees of the Belarusian Academy of Sciences who suffered during the Stalinist Repressions] / N.V. Tokarev (Auth.-Comps.). Minsk, 1992. 120 p. [In Russian].
9. Herasymenko L., Korotkyi V., Stepchenko O., Tishchenko I. Antykvarii 20 stolittia: materialy do zhyttiepyssu Pavla Popova [Antiquarian of the 20th Century: Materials for the Biography of Pavlo Popov]. Kyiv : Publishing House of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, 2024. 344 p. [In Ukrainian].
10. Gorizontov L.E. Paradoksy imperatorskoi politiki: poliaki v Rossii i russkie v Polshe [Paradoxes of Imperial Policy: Poles in Russia and Russians in Poland]. Moscow : Indrik Press, 1999. 272 p. [In Russian].
11. Gusev N. Letopis zhizni i tvorchestva L.N. Tolstogo [Chronicle of Lev Tolstoy's Life and Work]. Moscow-Leningrad, 1936. 877 p. [In Russian].
12. Dernov N.A., Versikovskii V.N. Rostovskii gosudarstvennyi universitet za 20 let. 1915—1935 [Rostov State University: 20 Years (1915—1935)]. *20 let Rostovskogo na Donu gosudarstvennogo universiteta. Uchenye zapiski RGU (Iubileinyi vypusk)* [Rostov-on-Don State

- University: 20 Years. Scholarly Notes of Rostov State University (Jubilee Issue)]. Rostov-on-Don, 1935. Pp. 36—69. [In Russian].
13. Dubrovina L.A. Popov Pavlo Mykolaiovych [Popov Pavlo Mykolayovych] / Ukrainiski arkhivisty (19—20 st.) : bibliohr. dovidnyk [Ukrainian Archivists (19th — 20th centuries): A Bibliographic Guide]. Kyiv, 2007. Pp. 506—507. [In Ukrainian].
 14. Esipov V.V. Vysshee obrazovanie v Tsarstve polskom (1815—1915). Varshavskii universitet [Higher Education in Partitioned Poland (1815—1915). Warsaw University]. Petrograd, 1914. 21 p. [In Russian].
 15. Zamotin I.I. Romantizm dvadtsatykh godov 19 stoletia v russkoi literature [Romanticism of the 1820s in Russian Literature]. Saint Petersburg—Moscow, 1911—1913. Vol. 1. 389 p. Vol. 2. 454 p. [In Russian].
 16. Zamotin I.I. Sorokovye i shestidesiatye gody. Ocherki istorii russkoi literatury 19 stoletia [The 1840s and 1860s. Essays on the History of Russian Literature of the 19th Century]. Warsaw, 1911. 470 p. [In Russian].
 17. Zamotin M.P. Russkii romantizm v rabotakh I.I. Zamotina [Russian Romanticism in the Works of I.I. Zamotin]. *Filosofia 20 veka: shkoly i kontseptsyi*. Nauchnaia konferentsiia k 60-letiiu filosofskogo fakulteta SPbGU, 21 noiabria 2000 g. Materialy raboty seksii molodykh uchenykh “Filosofia i zhizn” [Philosophy of the 20th Century: Schools and Concepts. Scientific Conference on the 60th Anniversary of the Philosophy Faculty of St. Petersburg State University, November 21, 2000. Materials of the Young Scholars’ Section “Philosophy and Life”]. Saint Petersburg, 2001. Pp. 89—93. [In Russian].
 18. Zapadnye okrainy Rossiiskoi imperii [Western Borderlands of the Russian Empire]. Moscow : New Literary Review Press, 2006. 608 p. [In Russian].
 19. Ivanov A.E. Varshavskii universitet v kontse 19 — nachale 20 veka [Warsaw University at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries]. *Polskie profesora i studenty v universitetakh Rossii (19 — nachalo 20 veka)*: Konferentsiia v Kazani 13—15 noiabria 1993 g. [Polish professors and students at Russian universities (19th — early 20th centuries): Conference in Kazan, November 13—15, 1993]. Warsaw, 1995. Pp. 198—205. [In Russian].
 20. Ivanov A.E. Mir rossiiskogo studenchestva. Konets 19 — nachalo 20 veka [The World of Russian Student Life: Late 19th — Early 20th Century]. Moscow : New Khronograf Press, 2010. 360 p. [In Russian].
 21. Ivanov A.E. Russkii universitet v Tsarstve Polskom. Iz istorii universitetskoi politiki samoderzhavii: natsionalnyi aspekt [Russian University in the Kingdom of Poland. From the History of the Autocracy’s University Policy: A National Perspective]. *Otechestvennaia istoriia* [Domestic History]. 1997. No. 6, pp. 23—33. [In Russian].
 22. Ivanov-Razumnik R.V. Istoriia russkoi obshchestvennoi mysli [History of Russian Public Thought] / I.E. Zadorozhniuk, E.G. Lavrik (Auth.-Comps.). In 3 vol. Vol. 1. Moscow: Republik Press, 1997. 416 p. [In Russian].
 23. Fond 285. Unit 2563. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
 24. Fond 285. Unit 2672 (II). Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
 25. Fond 285. Unit 2691. Notebook 3. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
 26. Fond 285. Unit 2691. Notebook 4. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

27. Fond 285. Unit 2691. Notebook 5. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
28. Fond 285. Unit 2691. Notebook 6. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
29. Fond 285. Unit 2691. Notebook 7. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
30. Karskii A. Akademik Karskii. Stranitsy knigi [Academician Karskiy. Pages from the Book]. *Neman* [Neman]. 2011. No. 8, pp. 144—177. [In Russian].
31. Karskii Aleksandr E.F. Karskii — rektor imperatorskogo Varshavskogo universiteta [E.F. Karskiy — Rector of the Imperial Warsaw University]. *E.F. Karskii i sovremennoe iazykoznanie. Materialy 12 Mezhdunarodnykh nauchnykh chtenii* [E.F. Karskiy and Modern Linguistics. Materials of the XII International Scientific Readings.]. Grodno, 2011. Pp. 13—37. [In Russian].
32. Kolosova V. Yuvilei uchenoho i pedahoha (Do 80-richchia z dnia narodzhennia P.M. Popova) [Jubilee of the Scholar and Teacher (On the 80th Birthday of P.M. Popov)]. *Radianske literaturoznavstvo* [Soviet Literary Criticism]. 1970. No. 7, pp. 90—92. [In Ukrainian].
33. Korotkyi V. Stanovlennia intelektuala: navchannia P.M. Popova v Rylskomu dukhovnomu uchylshchi ta Kurskii dukhovnii seminarii (za materialamy osobovoho fondu) [From Seminary to Intellectual: The Education of P.M. Popov. A Study Based on Personal Archives.]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2024. Iss. 2 (33), pp. 143—162. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/rksu.33.143>
34. Kratkii otchet o sostoianii i deiatelnosti Varshavskogo Universiteta za 1912—1913 akademicheskii god [A Report on Warsaw University: Academic Year 1912—1913]. *Varshavskie universitetskie Izvestiia* [Warsaw University News]. 1913. Iss. IV, pp. 1—172. [In Russian].
35. Krilmen Dzheims. Interviu s Tolstym [An Interview with Tolstoy]. *Inostrannaia literatura* [Foreign Literature]. 1978. No. 8, pp. 231—236. [In Russian].
36. Kulakovskii P.A. Vopros o Varshavskom universitete i polskii shkolnyi zakonoproekt 1907 g. [Warsaw University and the 1907 Polish School Law]. Saint Petersburg, 1913. XII, 226 p. [In Russian].
37. Lysochenko I.D. Ohliad arkhivu P.M. Popova [A Review of P.M. Popov's Archive]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 1994. Iss. 2, pp. 156—168. [In Ukrainian].
38. Lysochenko I.D. Popov Pavlo Mykolaiovych [Popov Pavlo Mykolayovych] // *Osobovi arkhivni fondy Instytutu rukopysu: putivnyk* [Personal Archival Fonds of the Institute of Manuscript: Guide] / O.S. Boliak, S.O. Bulatova, T.I. Voronkova and so on. (Auth.-Comps.). Kyiv, 2002. Pp. 440—452. [In Ukrainian].
39. Meilakh B. Ukhod i smert Lva Tolstogo [Leaving and death of Lev Tolstoy]. Moscow-Leningrad: State Publishing House of Literature, 1960. 406 pp. [In Russian].
40. Mikhalchenko S.I. Imperatorskii universitet v Varshave: problemy polsko-rossiiskikh vzaimootnoshenii (1869—1915) [Imperial University of Warsaw: Problems of Polish-Russian Relations (1869—1915)]. *Slavica Ludensia*. 2006. Vol. 22, pp. 33—46. [In Russian].
41. Mikhalchenko S.I. Istoriko-filologicheskii fakultet Varshavskogo universiteta. 1869—1917: Ocherk istorii kafedr [The Faculty of History and Philology at Warsaw University. 1869—1917: A Sketch of the History of its Departments]. Briansk, 2005. 102 p. [In Russian].

42. Mikhhalchenko S.I. Istoriko-filologicheskii fakultet Imperatorskogo Varshavskogo universiteta: opyt istorii kafedr (1869—1915) [History and Philology Faculty of the Imperial Warsaw University: Departmental History (1869—1915)]. *Rossiiskie universitety v 18—20 vekakh*: sb. nauch. st. [Russian Universities in the 18th — 20th Centuries: Collection of Scientific Articles]. Voronezh, 2004. Iss. 7, pp. 3—30. [In Russian].
43. Obozrenie prepodavaniia predmetov v Imperatorskom Varshavskom universitete v 1910/1911 akademicheskomo godu [Overview of Course Offerings at Imperial Warsaw University for the Academic Year 1910—1911]. *Varshavskie universitetskie izvestiia* [Warsaw University Bulletin]. 1910. Iss. 9, pp. 1—14; *Varshavskie universitetskie izvestiia* [Warsaw University Bulletin]. 1911. Iss. 9, pp. 1—19; *Varshavskie universitetskie izvestiia* [Warsaw University Bulletin]. 1912. Iss. 9, pp. 1—20. [In Russian].
44. Pozoiskii S.I. K istorii otluheniia Lva Tolstogo ot tserkvi [The History of Lev Tolstoy's Excommunication]. Moscow, 1979. 176 p. [In Russian].
45. Popov P.M. Obshchii obzor moikh zaniatiy. 1910—1920 (K 10-letiiu moikh zaniatii filologii). 20, 26 ianvaria 1920 g. [A General Overview of My Studies. 1910—1920 (On the 10th Anniversary of My Philological Studies). January 20, 26, 1920. Fond 285. Unit 2791. Fol. 10. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian].
46. Popov P.N. A.V. Druzhinin kak kritik i belletrist. [Studencheskaia rabota] 15 dekabria 1911 — 14 marta 1912 g. [Varshava] [Druzhinin as Critic and Fiction Writer. [Student Paper]. December 15, 1911 — March 14, 1912. [Warsaw]. Fond 285. Unit 2721. Fol. 153. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian].
47. Popov P.N. Konspekt "Istorii russkoi obshchestvennoi mysli" Ivanova-Razumnika. 7 noiabria 1911 g. [Summary of Ivanov-Razumnik's "History of Russian Public Thought". Notes from a Lecture Delivered on November 7, 1911]. Fond 285. Unit 2716. Fol. 21. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian].
48. Reva L.H. Zhyttievyy i tvorchyy shliakh Pavla Mykolaiovycha Popova — literaturoznavtsia, folklorysta, knyhoznavtsia, bibliohrafa [The Life and Works of Pavlo Mykolayovych Popov: Literary Scholar, Folklorist, Book Historian and Bibliographer]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy* : zb. nauk. prats [Sivershchyna in the History of Ukraine: Scholarly Papers]. 2001. Iss. 4, pp. 332—336. [In Ukrainian].
49. Rozhdestvenskii S.V. Istoricheskii obzor deiatelnosti Ministerstva narodnogo prosveshcheniia. 1802—1902 [Historical Survey of the Ministry of Public Education: 1802—1902]. Saint Petersburg, 1902. 785 p. [In Russian].
50. Smert Tolstogo po novym materialam [Tolstoy's Death: New Evidence] / V.I. Nevskii (Ed.). Moscow, 1929. 327 p. [In Russian].
51. Spektorskii E. Belinskii i zapadnichestvo [Belinskiy and Westernism]. Warsaw, 1912. 33 p. [In Russian].
52. Stepchenko O.P. Popov Pavlo Mykolaiovych, zaviduvach viddilu rukopysiv NBU v 1929—1934 rr. [Pavlo Mykolayovych Popov, Head of the Manuscript Department at the National Library of Ukraine in 1929—1934] // *Ukrainski vcheni-fundatory spetsializovanykh viddiliv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Ukrainian Founders of Specialized Departments at the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. Kyiv, 2008. Pp. 110—128. [In Ukrainian].
53. Ulianovskiy V., Korotkiy V., Skyba O. Ostannii rektor Universytetu Sviatoho Volodymyra Yevhen Vasyliovych Spektorskii [Yevhen Vasyliovych Spektorskii, the Last Rector of Saint Volodymyr University]. Kyiv : Kyiv University Press and Printing Center, 2007. 311 p. [In Ukrainian].

54. Ustav Imperatorskogo Varshavskogo Universiteta [The Charter of the Imperial Warsaw University]. *ZhMNP* [Journal of the Ministry of Public Education]. June 1869, pp. 124—155. [In Russian].
55. Aszkenazy S. Uniwersytet Warszawski. Warszawa, 1905. 64 p.
56. Błaczzyk L.T. Filologia klasyczna na Uniwersytecie Warszawskim w Latach 1816—1915. Cz. II. 1862—1915. Warszawa, 2003.
57. Braun J. Położenie i ruch orgau izacyjny młodzięzy akademickiej na Uniwersytecie Warszawskim w Latach 1890—1904 // *Rocznik Uniwersytetu Warszawskiego*. 1963. T. IV. S. 23—105.
58. *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807—1915* / red. S. Kieniewicz. Warszawa, 1981. 605 s.
59. Ihnatowicz I. Uniwersytet Warszawski w Latach 1869—1899 // *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807—1915* / red. S. Kieniewicz. Warszawa, 1981. S. 378—494.
60. Ihnatowicz I. Utwożenie Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w roky 1869 // *Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego*. 1972. T. 12. S. 55—70.
61. Schiller J. Universitas Rossica. Koncepcja rosyjskiego uniwersytetu 1863—1917. Warszawa, 2008. 709 s. (Monografie z *Dziejow Oswiaty* / pod red. J. Miaso. T. XLI).
62. Uniwersytet Warszawski 1870—1915. Materiały bibliograficzne / Opracowanie J. Krajewskiej i A. Bednarz. Cz. 3. Warszawa, 2004. 136 s.

Received on Decemder 26, 2023

Viktor Korotkyi

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-0448-1967

E-mail: korotkyi@knu.ua

Vasyl Ulianovskyi

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-0536-8835

E-mail: ulianovsky@knu.ua

AT CROSSROADS OF LIFE AND WORLDVIEW: WARSAW UNIVERSITY IN LIFE OF PAVLO POPOV (BASED ON MATERIALS FROM PERSONAL FOND)

Goal of the work. Based on materials from the personal fond of Pavlo Popov, mainly his diaries, to investigate one of the periods of the life of a scientist and teacher, who was significant for the Soviet era, which covered the time of his studies at the University of Warsaw. We tried to see and understand this process not only through the prism of our hero's views, but also in the broader context of the history of the University of Warsaw and social movements of the Russian Empire. This approach allowed us to clarify some of the information published in the diary entries, but which turned out to be unreliable. **Research methodology.** To recreate the Warsaw period of Pavlo Popov's life, theoretical principles and the methodology of modern biographical studies were used. Historical-comparative and deductive research methods were also used. **Scientific novelty.** For the first time, the entire complex of materials from the personal fond of Pavlo Popov, which is stored in the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (fond 285, 7,795 items of the collection), about the founder's studies at the University of Warsaw, has been analyzed. The course of the student's life in

Warsaw and beyond has been partially reconstructed. Special attention is paid to the hero's ideological searches, which are most characteristically manifested during the final choice of the faculty of study. The choice of the historical and philological faculty, rather than the law faculty, determined the further life path of Popov the scientist. **Conclusions.** Currently, there is no full-fledged scientific biography of Pavlo Popov, although the first steps in this direction, thanks to the published materials for his biography, have been made. The period of Popov's studies at the Faculty of History and Philology of the University of Warsaw for a long time determined the life priorities and main areas of scientific interests of the humanities scholar. St. Volodymyr's University will expand the spectrum and make some adjustments to his scientific interests, but will not change them fundamentally.

Key words: Pavlo Popov, biographical studies, Warsaw University, history of higher education, history of Ukraine.